

บทที่ 6

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

จากการดำเนินโครงการกว่า 3 ปีที่ผ่านมา มีประเด็นที่น่าจะได้อภิปรายหลายประเด็น ในที่นี้จะขอกำหนดกรอบในการสรุปและอภิปรายผลตามแนวคิดที่ผู้วิจัยเลือกใช้ในการศึกษาครั้งนี้ทั้ง 3 แนวคิด คือ การสร้างความตระหนัก การมีส่วนร่วมของชุมชน และการเสริมสร้างพลังอำนาจ

สรุป

จากการดำเนินโครงการกว่า 3 ปี ขอสรุปกระบวนการทำงานดังนี้

1. กระบวนการสร้างความตระหนักในการดูแลสุขภาพช่องปาก ผู้วิจัยเน้นการสร้างความตระหนักใน 2 ปีแรกของการทำงาน โดยในปีแรกเป็นการสร้างความตระหนักผ่านการศึกษาความเป็นไปได้ในการดำเนินโครงการในกลุ่มนักเรียนผู้บกพร่องทางการได้ยิน ผู้วิจัยไม่ได้คาดหวังผลมากกว่าจะต้องเกิดผลกระทบอะไรขึ้นมาบ้าง เพราะเป็นการก่อกระแสเพื่อกระตุ้นความสนใจเรื่องสุขภาพช่องปากให้นักเรียน ครู และบุคลากรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง กิจกรรมที่ได้ทำไปอย่างเป็นรูปธรรม เช่น กิจกรรมพี่สอนน้อง การจัดงานสร้างรอยยิ้มให้กับเด็กผู้บกพร่องทางการได้ยิน ผลจากการก่อกระแสทำให้ทั้งครูและนักเรียนทราบถึงภาพงานของทันตแพทย์ที่ไม่ได้น่ากลัวอย่างที่เคยคิด ในปีที่สอง การสร้างความตระหนักทำอย่างหวังผลเต็มที่ โดยการคัดเลือกกลุ่มผู้นำมาเข้ารับการฝึกอบรม โดยแบ่งเนื้อหาและช่วงเวลาเป็น 3 ช่วง

ช่วงที่ 1 เน้นการทำความรู้จักกัน การเก็บข้อมูลสุขภาพช่องปากโดยอาศัยวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาช่วยวิเคราะห์ตัวอย่างน้ำลาย รวมทั้งฝึกทักษะการแปร่งฟันด้วย

ช่วงที่ 2 เป็นการสรุปผลการประเมินความเสี่ยง ต่อการเกิดโรคฟันผุหรือเหงือกอักเสบให้เห็นเป็นรูปธรรม จากการทดสอบตัวอย่างน้ำลายของนักเรียนแต่ละคนในช่วงที่ 1 รวมทั้งการเชิญเจ้าหน้าที่ไปส่องกล้องจุลทรรศน์เพื่อดูเชื้อแบคทีเรียที่ปะปนอยู่ตามร่องเหงือกหรือซอกฟัน นอกจากนี้ยังให้คำแนะนำเกี่ยวกับการเลือกทานขนม/อาหาร ที่ทำให้เสี่ยงต่อการเกิดโรคฟันผุน้อย ผลในช่วงนี้นักเรียนจะตื่นตัวและให้ความสนใจต่อเรื่องการดูแลสุขภาพช่องปากมากขึ้น

ช่วงที่ 3 เป็นการสรุปความคิดรวบยอดหลังจากผ่านกระบวนการฝึกอบรม โดยการวิเคราะห์พฤติกรรมการดูแลสุขภาพช่องปากของแต่ละคนว่า เปลี่ยน/ไม่เปลี่ยน หรือไม่ เพราะอะไร นักเรียนส่วนใหญ่แสดงความเข้าใจในกระบวนการทั้งหมดค่อนข้างดี

2. การส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการดูแลสุขภาพช่องปาก ในขั้นตอนนี้มีการใช้ AIC เป็นเครื่องมือในการส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วม มีขั้นตอนโดยสรุปดังนี้

ขั้นตอน A ให้นักเรียนเสนอว่า นักเรียน โรงเรียน โสตฯ จะมีฟันดีได้อย่างไร โดยการเสนอเป็นรูปภาพ แล้วออกมาเล่าให้เพื่อนฟัง

ขั้นตอน I เป็นการคัดเลือกเรื่องที่ยากทำมากที่สุด และต้องมีความเป็นไปได้ด้วย ตอนแรกนักเรียนเสนอกิจกรรมมาก่อนข้างหลากหลาย ทำให้ตัดสินใจลำบากในการเลือก ตอนท้ายจึงตัดสินใจเลือกที่จะทำทุกกิจกรรม

ขั้นตอน C เป็นการจัดคนให้รับผิดชอบประจำตามฐาน / ตามกิจกรรมที่เลือกไว้ในขั้นตอน I และมีการกำหนดวันที่จัดงานรณรงค์ครั้งนี้

พอถึงวันงาน ในช่วงแรกมีการสับสนเล็กน้อยในส่วนของครู คือไม่ทราบว่าบทบาทหน้าที่ของตัวเองคืออะไร จึงเกิดการแทรกแซงการทำงานของนักเรียนผู้นำ แต่ภายหลังก็สามารถแก้ไขปัญหามาให้ผ่านพ้นไปได้ ทำให้นักเรียนได้รับการยอมรับในเรื่องศักยภาพที่มีอยู่มากขึ้น ครูบางคนถึงกับเอ่ยปากว่าแทบไม่น่าเชื่อที่นักเรียนจะสามารถจัดงานแบบนี้ได้ด้วยตนเอง

3. การเสริมสร้างพลังงานอำนาจให้แก่นักเรียน ภายหลังจากที่ส่งเสริมให้นักเรียนมีส่วนร่วมแล้ว พบว่า การคงอยู่ของกิจกรรมก็ยังไม่ดีนัก เมื่อประเมินผลจึงทราบว่านักเรียนขาดประสบการณ์ในการคิดที่ซับซ้อน จึงได้ใช้ PRA มาเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างพลังอำนาจให้นักเรียน โดยเริ่มจากให้นักเรียนทบทวนว่าเคยมีกิจกรรมอะไรที่เกิดขึ้นในโรงเรียนบ้าง ในแต่ละกิจกรรมใครมีส่วนร่วมบ้างและร่วมในลักษณะไหน โดยพยายามชี้ให้เห็นว่าส่วนใหญ่เด็กนักเรียนจะไม่มีส่วนร่วมในการคิดและวางแผน จากนั้นจึงให้นักเรียนคัดเลือกกิจกรรม ที่เคยมีอยู่เดิมมา 1 กิจกรรม เพื่อนำมาทำเองในลักษณะการมีส่วนร่วม

นักเรียนเลือกที่จะจัดงานวันเด็ก ลักษณะงานมีความแตกต่างจากงานรณรงค์สุขภาพช่องปาก คือต้องอาศัยการคิดและวางแผนที่ซับซ้อนมากกว่า ในช่วงแรก ๆ จึงดูเหนื่อยไปบ้าง เหมือนเตรียมงานไม่พร้อม แต่ภายหลังก็สามารถแก้ไขสถานการณ์ได้ จนงานสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

การดำเนินโครงการทั้งหมดยังไม่สามารถสรุปได้ว่า รูปแบบที่เหมาะสมในการให้นักเรียนผู้บกพร่องทางการได้ยิน มีส่วนร่วมในการดูแลสุขภาพช่องปากคืออะไร อย่างไรก็ตามกระบวนการ

สร้างความตระหนักและการเสริมสร้างพลังอำนาจ ก็ทำให้นักเรียนได้มีโอกาสดำเนินการและแสดงศักยภาพให้คนอื่นได้รับรู้ จนเป็นที่ยอมรับของทุกคน

อภิปรายผล

การสร้าง ความตระหนัก

ในการนำเสนอผลการศึกษาในบทที่ 5 ที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้แยกการนำเสนอเป็น 3 ส่วน ความพยายามในการสร้างความตระหนักแก่นักเรียน จะปรากฏชัดในส่วนที่ 2 และ 3 โดยในส่วนที่ 2 จะเป็นการสร้างความตระหนักในเรื่องสุขภาพช่องปาก แต่ในส่วนที่ 3 จะเป็นการสร้างความตระหนักในเรื่องการอยู่ร่วมในสังคมในฐานะสมาชิกหนึ่งของสังคม ที่มีใช้จำกัดแค่โรงเรียนเท่านั้น

พัฒนาการของความตระหนัก

1. การรับรู้ จากการประเมินผลโครงการต่าง ๆ ที่ได้ทำไปในปีแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการที่สอนน้อง คณะผู้วิจัยต้องใช้พลังกำลังในการผลักดันโครงการให้เดินหน้าค่อนข้างมาก ดังนั้นในปีถัดมา เมื่อตั้งเป้าไว้ว่าการส่งเสริมให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการดูแลสุขภาพช่องปาก จึงต้องให้ความสำคัญกับการรับรู้ของผู้นำนักเรียนมากยิ่งขึ้น นับจากการเลือกสถานที่ฝึกอบรมส่วนใหญ่ที่คณะทันตแพทยศาสตร์ แทนที่จะเป็นที่โรงเรียนทั้งหมดเหมือนปีแรก การเปลี่ยนสถานที่เช่นนี้เป็นเสมือนตัวช่วยสร้างความสนใจของนักเรียนให้รับข้อมูลด้านทันตสุขภาพมากยิ่งขึ้น และเมื่อข้อมูลที่ป้อนให้นักเรียนมีความเป็นรูปธรรมอยู่สูง เช่น มองเห็นเชื้อโรคได้ เห็นสถานะความเป็นกรดเป็นด่างของน้ำลายได้อย่างชัดเจน จึงมีส่วนทำให้นักเรียนสนใจในสิ่งเรามากขึ้น จนบางคนก็เต็มใจที่จะรับสิ่งเร้าทั้งหมด บางคนก็คัดเลือกความสนใจที่มีต่อสิ่งเร้านั้น เช่น บางคนสนใจเฉพาะตอนที่เห็นเชื้อแบคทีเรียเคลื่อนไปมาในโทรทัศน์ ในขณะที่ภาวะความเป็นกรดเป็นด่างของน้ำลายก็จะไม่สนใจ

2. การตอบสนอง เมื่อให้สิ่งเร้าต่าง ๆ แก่นักเรียนไปแล้ว ก็ต้องประเมินดูว่านักเรียนยินยอมที่จะตอบสนองต่อสิ่งเร้ามากน้อยแค่ไหน คนที่เต็มใจรับสิ่งเร้าก็จะแสดงถึงความตั้งใจที่จะตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้น การตอบสนองในที่นี้จะแสดงออกโดยการสนใจที่จะศึกษาวิธีการดูแลสุขภาพช่องปาก ยกตัวอย่างเช่น กรณีของปิยนันท์ จะเป็นคนที่สนใจและตั้งใจมากคนหนึ่ง ในขณะที่พิชัยรินทร์ จะแสดงท่าทียินยอมตอบสนองแต่ไม่ถึงขนาดตั้งใจเหมือนปิยนันท์

3. การเห็นคุณค่า เมื่อมีความเชื่อและทัศนคติที่ดีต่อสิ่งเร้า ก็เริ่มสำนึกในคุณค่า กรณีศึกษานี้ก็คือ เมื่อนักเรียนรู้ว่าภายในช่องปากสามารถที่จะอยู่ในสภาพที่ดีได้ ถ้าหากมีการดูแลที่ดี นักเรียนก็จะหันมาสนใจดูแลสุขภาพช่องปากมากขึ้น มองเห็นคุณค่าของการดูแลสุขภาพช่องปาก เกิดการยอมรับ

และยึดถือผูกพันในคุณค่านั้น ซึ่งการมองเห็นคุณค่านี้อาจจะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการมองเห็นถึงโทษ หรือการสูญเสียที่จะเกิดขึ้น หากไม่ยอมรับต่อการดูแลสุขภาพช่องปากของตนเอง จึงเสี่ยงไม่ได้ที่จะต้องยอมรับ

4. การจัดระบบคุณค่าและสร้างเป็นลักษณะนิสัยประจำตัว ในการศึกษาครั้งนี้ไม่สามารถสรุปได้ว่ากลุ่มผู้นำนักเรียนมีความคิดรวบยอดเกี่ยวกับคุณค่าจนสามารถนำไปสร้างเป็นลักษณะนิสัย เพราะมีมูลเหตุบางอย่างที่ทำให้ยากแก่การตัดสินใจ ยกตัวอย่างเช่น ในตอนเย็นหลังเลิกเรียน ก็จะเห็นนักเรียนบางคนซื้อพวกขนมถุงกรอบมารับประทาน แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีถุงผลไม้จำพวกฝรั่ง ชมพู่วางอยู่ด้วย ซึ่งเด็กก็ยืนยันว่าเลือกที่จะทานขนมก่อนแล้วทานผลไม้ทีหลัง ซึ่งก็เป็นพฤติกรรมการบริโภคที่ถูกต้องในแง่การช่วยทำความสะอาดช่องปาก เพราะผลไม้จะช่วยกระตุ้นให้มีการไหลของน้ำลายมากกว่าขนมถุง การไหลของน้ำลายที่มากขึ้น รวมทั้งความเป็นเส้นใยของผลไม้จะช่วยชะล้างเศษอาหารพวกขนมถุงออกไปได้บ้าง แต่ผู้วิจัยก็ไม่แน่ใจว่าในช่วงเวลาอื่น นักเรียนจะมีพฤติกรรมการบริโภคเป็นอย่างไร หรือแม้แต่การขายขนมเพื่อหารายได้พิเศษให้กับรุ่นเพื่อนำไปเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับจัดงานเลี้ยงอำลาตอนจบการศึกษา นักเรียนรุ่นนี้ก็เลือกที่จะขายลูกชิ้นทอด โดยให้เหตุผลว่าทำให้ฟันผุน้อยกว่าขายขนมหวาน โดยนักเรียนเล่าให้ฟังว่ารุ่นก่อน ๆ มักจะขายพวกขนมที่ราดด้วยน้ำตาลหรือขนมที่มีรสหวาน แต่ปีนี้พวกเขาก็ได้ตกลงกันว่าจะขายลูกชิ้นทอด ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็ถือว่าเป็นข้อมูลเชิงบวกที่อาจบอกได้ว่านักเรียนกลุ่มนี้มีความคิดรวบยอดเกี่ยวกับคุณค่าและสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ แต่ก็มีข้อมูลเชิงลบด้วยเช่นกัน เช่น นักเรียนบางคนก็ไม่มีพฤติกรรมการแปรงฟันหลังอาหารกลางวัน ทั้ง ๆ ที่ห้อง ๆ ส่วนใหญ่ก็จะมีเครื่องแปรง ฟาที่สอบถามดูนักเรียนให้เหตุผลว่า เป็นเพราะบริเวณที่แปรงฟันไม่เพียงพอ เช่น ห้องน้ำบนหอพักค่อนข้างแคบ หากมีการใช้งานพร้อมกันหลายคน ห้องน้ำบางห้องก็ถูกปิดไม่ให้ใช้ พวกพี่ ๆ ก็จะยอมให้น้องได้ใช้ก่อน เพราะพี่ ๆ รู้อยู่แล้ว ยังไง ๆ ก็ต้องทำความสะอาด แต่อาจจะขยออดไปตอนเย็นทีเดียว ในขณะที่บางคนก็จะหาช่วงเวลาตอนกลางวันที่ปลอดจากน้อง ๆ ไปแปรงฟันได้ ข้อมูลเหล่านี้อาจจะไม่ใช่ตัวชี้ขาดว่านักเรียนไม่เห็นคุณค่าและไม่นำไปสร้างลักษณะนิสัยประจำตัว เพราะในอีกด้านหนึ่ง เมื่อผู้นำรุ่นใหม่ 12 คน มาเข้ารับการฝึกอบรมที่คณะทันตแพทยศาสตร์ โดยมีผู้นำรุ่นแรกเป็นพี่เลี้ยงให้ ปรากฏว่าผู้นำรุ่นแรกก็ยังสามารถจดจำสิ่งที่ได้เรียนรู้ไปก่อนแล้วนำมาสอนรุ่นน้องต่อได้อย่างถูกต้อง จนคณะผู้วิจัยแทบไม่ต้องดำเนินการเองเลย แม้ว่าจะมีความโน้มเอียงไปในทางบวกที่จะสรุปว่านักเรียนผู้นำรุ่นแรกมีการสร้างลักษณะนิสัยที่ดีด้านการดูแลสุขภาพช่องปาก แต่ผู้วิจัยก็ไม่อาจสรุปเช่นนั้นได้ ต้องอาศัย

ระยะเวลาที่มากกว่านี้ในการติดตามผล เพราะที่สุดของความตระหนักคือการลงมือปฏิบัติ ซึ่งข้อมูลในส่วนนี้ผู้วิจัยมีน้อยเกินกว่าที่จะสรุปได้อย่างมั่นใจ

แต่ถ้าหากเปรียบเทียบกับกลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ 12 คนแล้ว ก็สามารถบอกได้ว่า ความตระหนักในเรื่องการดูแลสุขภาพช่องปากของกลุ่มผู้นำรุ่นแรกมีมากกว่าผู้นำรุ่นใหม่อ่างเห็นได้ชัด อาจเนื่องมาจากปัจจัย 3 ประการ คือ

1. การรับรู้ ผู้นำทั้ง 2 กลุ่มมีการรับรู้ที่คล้าย ๆ กัน แต่ที่ต่างกันก็คือ ผู้นำรุ่นแรกมีส่วนร่วมในโครงการส่งเสริมการดูแลสุขภาพช่องปากให้นักเรียนผู้ปกครองทางการได้ยิน ในขณะที่ผู้นำรุ่นใหม่ไม่มีโอกาสเช่นนี้ การมีส่วนร่วมในกิจกรรมใดก็ตามแต่ล้วนแล้วแต่เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดความตระหนักได้ การรับรู้ผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมนั้น จะค่อยเป็นค่อยไป เปิดโอกาสให้นักเรียนได้คิดวิเคราะห์อยู่ตลอดเวลา จนเริ่มเห็นคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งที่ตนเองกระทำอยู่ หากไม่ได้เข้าสู่กระบวนการมีส่วนร่วมแล้ว การรับรู้ก็จะเป็นไปตามที่ผู้อื่นบอกเท่านั้น การคิดวิเคราะห์ก็จะน้อยลง โอกาสที่จะเกิดความตระหนักก็จะลดลงด้วยเป็นเงาตามตัว

2. เจตนาหรือเป้าหมายของนักเรียนต่างกัน กล่าวคือ ผู้นำนักเรียนรุ่นแรกทราบก่อนล่วงหน้าแล้วว่าภายหลังจากการฝึกอบรมเสร็จแล้ว ตนเองมีภาระกิจที่จะต้องนำสิ่งที่ได้เรียนรู้มากลับไปถ่ายทอดและพัฒนาสุขภาพช่องปากของนักเรียนคนอื่น ๆ ในโรงเรียน ทุกคนที่เข้ามาฝึกอบรมจึงมีเป้าหมายร่วมกันที่ชัดเจนรออยู่เบื้องหน้า ในขณะที่กลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ไม่ได้ถูกคาดหวังไว้เช่นนั้น จึงเข้ารับการอบรมโดยไม่มีเป้าหมายที่ชัดเจนเหมือนรุ่นแรก ซึ่งก็อาจเป็นไปได้ว่าจะส่งผลให้เกิดความตระหนักในเรื่องการดูแลสุขภาพช่องปากน้อยลงไปด้วย

3. ความรู้สึกหรืออารมณ์ ผลจากการที่ผู้นำนักเรียนรุ่นแรกมีเป้าหมายล่วงหน้า จึงเป็นเสมือนตัวช่วยเร่งให้สนใจและตั้งใจฝึกอบรมอย่างเต็มที่ ความรู้สึกหรืออารมณ์ในการเข้ารับการฝึกอบรมจึงแตกต่างจากผู้นำนักเรียนรุ่นใหม่ การคิดวิเคราะห์ที่ใคร่ครวญหาเหตุผลที่จะอธิบายสิ่งที่ตัวเองพบเห็นก็จะมีมากกว่า ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ด้วยว่าผู้นำนักเรียนรุ่นใหม่ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว อย่างน้อยก็มีผู้นำนักเรียนรุ่นแรกคอยช่วยเหลืออยู่ จึงอาจส่งผลให้ความกระตือรือร้นที่จะใฝ่รู้ลดลงไปด้วย ดังนั้นปัจจัยด้านความรู้สึกหรืออารมณ์จึงมีผลต่อการเกิดความตระหนักได้เช่นกัน

4. ระยะเวลาและความถี่ในการรับรู้ ผลจากการดำเนินโครงการในปีแรกก็นำเสนอภาพของทันตแพทย์ให้นักเรียนได้เห็นค่อนข้างถี่ แม้ไม่สามารถสรุปได้อย่างตรงไปตรงมาว่ามีอิทธิพลโดยตรงต่อความตระหนักในการดูแลสุขภาพช่องปากของนักเรียน แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าน่าจะมีส่วนในการสร้างความสนใจพื้นฐานให้แก่ นักเรียนได้ เมื่อเริ่มมีการฝึกอบรมผู้นำนักเรียนรุ่นแรกก็เสมือนการต่อยอด การ

สร้างความตระหนักให้ง่ายขึ้น ประกอบกับการใช้เวลาในการฝึกอบรมที่ค่อนข้างเข้มข้นและยาวนานพอสมควร และสิ้นสุดด้วยการจัดงานด้วยตนเอง โดยระหว่างเตรียมงานก็เป็นการทบทวนความรู้ไปในตัว จึงพอจะบอกได้ว่าด้วยระยะเวลาที่ค่อนข้างยาวนาน และความถี่ในการรับรู้บ่อยพอควร จึงเป็นปัจจัยสำคัญเรื่องหนึ่ง ที่ช่วยทำให้กลุ่มผู้นำนักเรียนรุ่นแรก เกิดความตระหนักในการดูแลสุขภาพช่องปากง่ายขึ้น

อย่างไรก็ตาม กระบวนการสร้างความตระหนักเรื่องสุขภาพช่องปาก ให้แก่นักเรียนทั้งโรงเรียนก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร โจทย์ใหญ่ที่ต้องคิดหาแนวทางกันต่อไปคือช่องทางในการรับรู้ที่เหมาะสมสำหรับนักเรียนกลุ่มนี้คืออะไร หากสามารถคิดหาช่องทางที่ดีได้ ทำให้นักเรียนเกิดการรับรู้ได้ดี พัฒนาการของความตระหนักก็จะเกิดขึ้น จากประสบการณ์ของผู้วิจัยคิดว่า ปัจจัยเรื่องความถี่ในการรับรู้ น่าจะเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด ที่จะสร้างความตระหนักให้แก่นักเรียนทั้งโรงเรียนได้ เพียงแต่ว่ากลไกนี้จะต้องเริ่มเกิดจากภายในโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นผู้อำนวยการ ครูยุพิน หรือกลุ่มผู้นำนักเรียน เพราะบุคลากรภายในโรงเรียนจะรู้ดีที่สุดว่าอะไรสามารถเป็นไปได้ และเมื่อเริ่มเกิดขึ้นแล้ว ก็จะรู้ว่ากลไกใดที่จะสามารถช่วยประคับประคองให้การรับรู้ของนักเรียนเป็นไปอย่างต่อเนื่องได้

การมีส่วนร่วมของนักเรียนผู้ปกครองทางการได้ขึ้น

ในการวิเคราะห์และอภิปรายผลการศึกษาในประเด็นเรื่องการมีส่วนร่วม ผู้วิจัยขอแยกการวิเคราะห์เป็นส่วน ๆ ดังนี้

ผู้เข้ามามีส่วนร่วม

Norman Uphoff ได้เสนอแนวทางในการพิจารณากลุ่มคนที่เข้ามามีส่วนร่วมในโครงการพัฒนาใด ๆ ก็แล้วแต่ เป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ ชาวบ้าน (Local residents) ผู้นำท้องถิ่น (Local leader) เจ้าหน้าที่ของรัฐ (Government personel) และบุคคลภายนอก (Foreign personel) ในกรณีที่ผู้วิจัยใช้พื้นที่ในการศึกษาที่โรงเรียนโสตฯ จึงสามารถเปรียบเทียบกลุ่มผู้เข้ามามีส่วนร่วมได้ดังนี้

1. Local residents ในที่นี้หมายถึงนักเรียนที่ถูกคัดเลือกให้เป็นตัวแทนของนักเรียนทั้งหมดจำนวน 13 คน ในรุ่นแรกและ 12 คนในรุ่นใหม่

2. Local leader ผู้นำท้องถิ่น เดิมทีเดิยจะมีอยู่ 2 คน คือ ครูยุพิน และ อ.อมร ซึ่งเป็นผู้อำนวยการของโรงเรียนในช่วงแรกที่ผู้วิจัยได้เริ่มเข้าไปดำเนินโครงการ แต่ภายหลังท่านได้ย้ายไปเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนสอนคนตาบอดภาคเหนือ ทำให้ผู้นำท้องถิ่นเหลืออยู่เพียงคนเดียว แม้ตลอดจนช่วงการทำงานกว่า 3 ปี ผู้วิจัยก็ไม่สามารถได้ผู้นำคนอื่นมาร่วมด้วย โดยครูยุพินใช้วิธีการขอความ

ช่วยเหลือเป็นงาน ๆ ไป ไม่ได้คิดตัวให้เข้ามาร่วมตั้งแต่เริ่มแรก ทั้งนี้เงื่อนไขสำคัญคือครูแต่ละคนก็มีภาระกิจหลักของตนเองอยู่แล้ว การที่จะไปช่วยงานฝ่ายอื่นอย่างต่อเนื่องนั้นค่อนข้างเป็นไปได้ยาก ส่วนใหญ่จะเป็นการช่วยเหลือกันเป็นงาน ๆ ไป ดังนั้นครูที่มีความเด่นชัดที่เป็นผู้นำท้องถิ่นในประเด็นสุขภาพนี้จึงมีเพียงครูยุพินท่านเดียว

3. Government personel ตัวแทนของภาครัฐในที่นี้ อาจหมายถึง หน่วยงานหรือผู้ที่บังคับบัญชาเหนือขึ้นไปจากโรงเรียนหรือผู้อำนวยการ ซึ่งในช่วงปีแรกของการศึกษา ผู้วิจัยได้ประสานความร่วมมือไปยังศูนย์ส่งเสริมพัฒนาการเด็กภาคเหนือ อ.แม่ริม จ.เชียงใหม่ ให้ช่วยบริการด้านการรักษาแก่นักเรียน มีการพยายามช่วยกันออกแบบฟอร์มสำหรับบันทึกสถานะทันตสุขภาพของนักเรียน แต่ก็ช่วยเหลืองานกันได้ไม่นาน ทันตแพทย์ที่ประจำอยู่ที่ศูนย์ฯ ก็ได้ขอย้ายเข้าส่วนกลางทำให้ศูนย์ฯว่างเว้นจากการมีทันตแพทย์ประมาณปีเศษ ๆ จึงมีทันตแพทย์คนใหม่มาประจำการ แต่ในช่วงระหว่างที่ศูนย์ฯขาดทันตแพทย์นั้น ทางครูยุพินก็ได้ติดต่อขอความช่วยเหลือจากแผนกทันตกรรมโรงพยาบาลสวนปรุง ซึ่งก็ได้รับการช่วยเหลือเป็นอย่างดี แต่ต่อมาภายหลังก็ได้ย้ายไปใช้บริการที่โรงพยาบาลแม่และเด็ก เพราะถือว่าเป็นหน่วยงานสายตรงที่จะต้องให้บริการแก่นักเรียนโรงเรียนนี้ นอกเหนือจากส่วนบริการการรักษาแล้ว ในส่วนโครงการในโรงเรียน ผู้วิจัยได้ลองเจรจาหาความร่วมมือกับกองทันตสาธารณสุข แต่บังเอิญในช่วงนั้น กองทันตสาธารณสุขกำลังเก็บข้อมูลวิจัยเกี่ยวกับสถานะทันตสุขภาพของนักเรียน หนูหนวกทั่วประเทศ รวมทั้งกำลังประเมินโครงการเฝ้าระวังทางทันตสุขภาพของโรงเรียนอยู่พอดี โดยแนวทางการทำงานของกองทันตฯกับสิ่งที่ผู้วิจัยกำลังดำเนินอยู่ไปด้วยกันไม่ค่อยได้ เพราะแนวทางของกองทันตฯเป็นการสั่งการ แต่ในขณะที่ผู้วิจัยกำลังแสวงหาการมีส่วนร่วมอยู่ ในที่สุด ต่างฝ่ายต่างก็ดำเนินงานของตนเองต่อไป อีกหน่วยงานหนึ่งที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนทัศนะด้วยคือ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดเชียงใหม่ แต่บังเอิญในขณะนั้นมีการผลักดันเปลี่ยนทันตแพทย์มาประจำการคนใหม่ ทันตแพทย์ที่รับผิดชอบงานโรงเรียนขอศึกษางานเก่าและสะสมงานเก่าก่อน จึงไม่ได้ร่วมงานกันอีก ในท้ายที่สุด หน่วยงานที่เป็นตัวแทนของรัฐจึงไม่มีอยู่ในการศึกษาครั้งนี้

4. Foreign personel บุคคลจากภายนอกในที่นี้ หมายถึง คณะผู้วิจัยนั่นเอง ทั้งนี้คณะผู้วิจัยบางส่วนมีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป ทำให้บางครั้งต้องย้อนกลับไปเริ่มต้นงานกันใหม่ แต่ก็ไม่ได้กระทบกระเทือนต่องานโดยรวม

มีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมเรื่องหนึ่งคือ สถานะทางครอบครัว กลุ่มที่จะกล่าวถึงในที่นี้คือกลุ่มของนักเรียน ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างในบทที่ 5 ว่า นักเรียนที่ผู้ปกครองมีอาชีพค่อนข้างมั่นคง เช่น ทำงานธนาคาร เป็นครู นักเรียนกลุ่มนี้จะมีความสามารถในการเรียนรู้ที่ดี

กว่านักเรียนทั่ว ๆ ไป นักเรียนที่มีปัญหาทางครอบครัว เช่น พ่อแม่แยกทางกัน พ่อเสียชีวิต แม่ไปมีสามีใหม่ ส่วนใหญ่แล้วหากดูจากลักษณะภายนอกก็จะเห็นว่าเด็กไม่ร่าเริงเท่าที่ควร แต่ถ้าหากเด็กมีโอกาสดูอยู่กับญาติที่อาจช่วยให้สุขภาพจิตดีขึ้น ทั้งนี้สังเกตจากการเปรียบเทียบความสามารถในการเรียนรู้ระหว่างเด็กที่พักในหอพักของโรงเรียนกับเด็กที่พักที่บ้านจะเห็นได้ชัดว่า เด็กที่พักอยู่ที่บ้านจะเรียนรู้ได้เร็ว เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ได้ง่าย ดังนั้นแม้ว่าเด็กจะมีปัญหาทางครอบครัว แต่ถ้าได้พักอยู่ที่บ้านกับญาติที่เข้าใจเด็ก ก็จะช่วยลดปมด้อยของเด็กลงได้ ตัวอย่างเช่น กรณีของอนวัณน์ ที่พื้นฐานทางครอบครัวดี แม้ว่ามาเรียนที่เชียงใหม่ก็พักอาศัยอยู่กับญาติ การเรียนรู้จึงค่อนข้างดี และดูเป็นคนร่าเริง แจ่มใส กรณีของอรรถที่เป็นหัวหน้ากลุ่มผู้นำรุ่นแรก แม้ว่าจะมีปัญหาทางครอบครัวมากมาย และมีผลกระทบกระเทือนต่อจิตใจของอรรถ แต่ด้วยความที่มีอาที่เข้าใจและคอยดูแลอรรถอย่างดี ประกอบกับอรรถมีความมุ่งมั่น อดทน จึงฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ มาได้ ซึ่งอาจจะเป็นส่วนหล่อหลอมให้อรรถมีภาวะของความเป็นผู้นำอยู่สูง จนได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้ากลุ่มผู้นำ ทั้ง ๆ หากเทียบกันตามคุณวุฒิแล้ว อรรถกำลังเรียนชั้น ม.4 ในขณะที่มีนักเรียนชั้น ม.5 อีกหลายคน ไม่ว่าจะเป็นสมชาย อุเทน ศิริลักษณ์ ฯลฯ แต่ทุกคนก็พร้อมใจกันเลือกอรรถเป็นหัวหน้า ดังนั้นในการทำงานร่วมกับนักเรียนกลุ่มนี้ หากรู้ถึงภูมิหลังของนักเรียนบ้างจะช่วยให้การทำงานมีความรอบคอบมากขึ้น

ชนิดของการมีส่วนร่วม

ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 แล้วว่า มีนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวถึงการมีส่วนร่วม โดยมีการใช้คำที่ต่างกันออกไปบ้าง เช่น ระดับของการมีส่วนร่วม ขั้นตอนการมีส่วนร่วม ลักษณะของการมีส่วนร่วม อย่างไรก็ตาม โดยสรุปแล้ว ทุกท่านจะมีเนื้อหาที่ใกล้เคียงกันที่กล่าวถึง

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงานหรือปฏิบัติงาน

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการรับผลประโยชน์

และ การมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล

ผู้วิจัยจะได้อภิปรายเป็นส่วน ๆ ไปด้วย

การมีส่วนร่วมในการคิด ตัดสินใจ และวางแผน

การมีส่วนร่วมในขั้นตอนนี้ ยังสามารถแยกให้ละเอียดลงไปอีกว่า มีส่วนร่วมตั้งแต่การเริ่มคิดมีส่วนร่วมในระหว่างที่มีความคิดเหล่านั้นเกิดขึ้นมาแล้ว หรือมีส่วนร่วมในการตัดสินใจก่อนที่จะลงมือ

ปฏิบัติ ถ้าในอุดมคติจริง ๆ ก็คือ ทุกคนทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องไม่ว่าจะเป็นผู้นำนักเรียน ครูยุพิน รวมทั้ง คณะผู้วิจัยจะต้องได้มานั่งประชุมร่วมกันตั้งแต่เริ่มแรกก่อนที่จะมีโครงการนี้เกิดขึ้น แต่ในความเป็นจริงมิได้เป็นเช่นนั้น กล่าวคือ ครูยุพินเป็นผู้มาปรารภกับผู้วิจัยก่อนว่า อยากจะให้มีการทำกิจกรรมอะไรบางอย่างที่เป็นงานด้านการป้องกัน ไม่ใช่การรักษา (รายละเอียดปรากฏอยู่ในบทที่ 5 ส่วนที่ 1) จากจุดนั้นจึงกลายเป็นจุดเริ่มต้นของโครงการทั้งหมด ในช่วงปีแรกของการดำเนินโครงการ ส่วนใหญ่แล้วผู้วิจัยจะเป็นผู้คิดและวางแผนการทำงาน ครูยุพินมีโอกาสร่วมคิดตั้งแต่เริ่มแรกไม่มากนัก โดยมากแล้วครูยุพินจะได้เข้ามามีส่วนร่วมคิดเมื่อผู้วิจัยคิดวางแผนไปแล้วบางส่วน บางครั้งก็มีส่วนร่วมคิดในขั้นตอนที่ต้องตัดสินใจก่อนลงมือปฏิบัติ ทั้งนี้เหตุผลสำคัญก็คือ ผู้วิจัยต้องการวางตำแหน่งของตัวเองในการทำงานกับกลุ่มเป้าหมายนี้ให้ง่ายสำหรับตัวเองที่สุด แต่ก็ไม่มีการทำงานครั้งไหนที่ผู้วิจัยไม่ได้บอกให้ครูยุพินทราบล่วงหน้า หากมีสิ่งใดที่ไม่ชอบมาพากลหรือไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ ครูยุพินก็จะแสดงความคิดเห็นหักท้วงเสมอ ครูยุพินมีบทบาทเป็นผู้เริ่มคิดก็ต่อเมื่อคณะผู้วิจัยต้องเข้าหาหรือเผชิญกับนักเรียน โดยจะช่วยวางแผนให้ว่าน่าจะทำอะไร อย่างไร เช่น คณะผู้วิจัยจะทำการสำรวจสถานะทันตสุขภาพของนักเรียน ครูยุพินก็จะวางแผนการคัดเลือกนักเรียน ม.ปลาย เพื่อมาช่วยเป็นล่ามการจัดคิวเด็กให้มาตรวจฟันที่ละห้องโดยไม่เกิดความวุ่นวาย จริง ๆ แล้วถ้าจะบอกว่าครูยุพินไม่ได้มีส่วนร่วมคิดก็อาจจะไม่ถูกนัก เพียงแต่ว่า มีงานหลายอย่างที่ต้องทำไปพร้อม ๆ กัน และมีการแบ่งงานกันไปโดยอัตโนมัติว่าใครจะต้องรับผิดชอบอะไร ซึ่งงานในส่วนที่ครูยุพินรับผิดชอบอยู่ คณะผู้วิจัยก็แทบจะไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการตัดสินใจเท่าใดนัก หรืออาจกล่าวได้ว่าการดำเนินโครงการในปีแรกนั้น เนื้อหาที่เกี่ยวกับโครงการผู้วิจัยจะเป็นผู้คิดและวางแผนเป็นส่วนมาก แต่การบริหารโครงการนั้น ครูยุพินเป็นผู้คิดและวางแผน จนกระทั่งในปีที่ 2 ของโครงการ การคิดเนื้อหาของโครงการก็ยังคงอยู่ที่ผู้วิจัยเป็นส่วนมาก ครูยุพินจะช่วยป้อนข้อมูลนำเข้ามากว่าว่าสถานการณ์เป็นอย่างไร แล้วให้ผู้วิจัยไปคิดเนื้อหาเอง แต่ในการทำงานปีที่ 2 นี้จะเห็นได้ชัดว่าครูยุพินเริ่มเข้าใจในทิศทางของงานมากขึ้น บ่อยครั้งที่ผู้วิจัยได้ความคิดใหม่ ๆ จากครูยุพินโดยไม่ตั้งใจ พอถึงการทำงานในช่วงปีที่ 3 ครูยุพินเริ่มคิดและตัดสินใจเองในส่วนเนื้อหาของโครงการได้เป็นอย่างมาก เช่น การนำผู้นำรุ่นแรกมาเป็นพี่เลี้ยงให้กับผู้นำรุ่นใหม่ ด้วยเหตุผลว่า เป็นการทดสอบและทบทวนความรู้ความสามารถของผู้นำรุ่นแรกไปในตัว และยังทำให้ผู้นำรุ่นแรกมีความรู้สึภาคภูมิใจอีกด้วย หรือการที่ครูยุพินพยายามอธิบายให้นักเรียนเข้าใจว่านักเรียนจะต้องฝึกฝนตนเองเพื่อที่จะออกไปอยู่ร่วมในสังคมภายนอกได้โดยไม่เป็นภาระนั้น ก็ตรงกับที่คณะผู้วิจัยกำลังคิดอยู่พอดี อาจจะเป็นไปได้ว่าในช่วงก่อนที่จะมีการดำเนินโครงการปีที่ 3 นั้น ครูยุพินมีโอกาสเข้าร่วมประชุมวิชาการที่คณะทันตแพทยศาสตร์จัดขึ้น และมีการ

พูดถึงการมีส่วนร่วมของนักเรียน ภายใต้แนวคิดการส่งเสริมสุขภาพแนวใหม่ การรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากการประชุมในครั้งนั้น อาจช่วยทำให้ครูยุพินมีความคิดใหม่ ๆ เกิดขึ้นมาอีก เมื่อมีการทำงานร่วมกันอีกครั้ง จึงสามารถคิดวิเคราะห์งานได้เหมือนกับที่คณะผู้วิจัยกำลังคิดอยู่ ซึ่งก็เป็นนิมิตหมายอันดีต่อการทำงานในอนาคต ซึ่งแผนการที่ครูยุพินได้เล่าให้ฟังภายหลังจากสิ้นสุดโครงการปีที่ 3 แล้วก็คือ จะใช้เงื่อนไขของการพานักเรียนไปรับบริการการรักษาอย่างต่อเนื่องกับนักเรียนว่า หากใครไม่ดูแลสุขภาพช่องปากของตนเองก่อน ถ้ามีอาการขึ้นมาจะไม่พาไปรับบริการรักษา ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าไม่มีการพานักเรียนไปรับการรักษา แต่เหมือนเป็นการก่อกระแสใหม่ในหมู่นักเรียนให้ทราบโดยทั่วกันว่านักเรียนต้องช่วยเหลือตัวเองก่อนด้วย ไม่ใช่หวังแต่ให้คนอื่นมาช่วย ซึ่งในตอนท้ายของการอภิปรายเรื่องการสร้างความตระหนักที่ผู้วิจัยได้กล่าวทิ้งไว้ว่า การสร้างการรับรู้เรื่องการดูแลสุขภาพช่องปากน่าจะเกิดจากบุคลากรภายในโรงเรียน การตัดสินใจของครูยุพินครั้งนี้จึงนำติดตามต่อไปว่าจะมีมาตรการอื่นมาเสริมอีกหรือไม่ เพราะถ้าพึ่งเพียงมาตรการนี้ คงไม่สามารถทำให้การตระหนักต่อการดูแลสุขภาพช่องปากของนักเรียนพลิกหน้ามือเป็นหลังมือได้ แต่อย่างน้อย ๆ ตลอด 3 ปีที่ได้ดำเนินโครงการไป ก็จะเห็นพัฒนาการทางความคิดของครูยุพินที่ดี ๆ มากขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการสร้างผลงานต่อไป

ในส่วนของนักเรียน ปีแรกที่ดำเนินโครงการถือว่านักเรียนไม่มีส่วนร่วมเลยแม้แต่ร้อยละ 100 จนถึงในตอนที่ 2 สำหรับในปีที่ 2 แม้ว่ากระบวนการได้มาซึ่งผู้นำทั้ง 13 จะไม่ใช่ความสมัครใจของนักเรียนเอง แต่เมื่อผ่านการฝึกอบรมแล้วเข้าสู่กระบวนการ AIC อำนาจการตัดสินใจทั้งหมดก็ขึ้นอยู่กับนักเรียน หากไม่นับว่าโจทย์ที่ตั้งให้เป็นประเด็นในการทำ AIC เป็นตัวริเริ่มความคิด ให้กับนักเรียนแล้ว กระบวนการนอกเหนือจากนั้นนักเรียนเป็นผู้คิดและตัดสินใจเองทั้งหมด แม้ช่วงที่จัดลำดับกิจกรรมที่จะทำออกมาได้แล้ว นักเรียนก็ยังตัดสินใจที่จะเลือกทำทุกกิจกรรม ซึ่งผิดความคาดหมายของคณะผู้วิจัยพอสมควร ซึ่งจะเข้าไปขัดขวางการตัดสินใจตรงนั้น ไม่ได้ ทำได้เพียงติดตามความคิดของนักเรียนไปเรื่อย ๆ ว่ามีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด และเราสามารถสนับสนุนส่วนไหนได้บ้าง ทั้งกิจกรรม AIC และ PRA ล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องมือที่นำพาให้นักเรียนเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี แต่ถ้าจะบอกว่านักเรียนเป็นผู้เริ่มต้นคิดเองเลยก็คงจะไม่ใช่ น่าจะอยู่ในระดับขั้นของการคิดและตัดสินใจร่วมไปกับความคิดที่มีมาก่อนของคณะผู้วิจัย ซึ่งในทัศนะของผู้วิจัยแล้วคิดว่าน่าจะเป็นสิ่งที่น่าพอใจมาก เพราะคงจะเป็นไปไม่ได้ที่ภายใต้การเคยอยู่แบบเป็นฝ่ายรับแล้วจู่ ๆ จะมาฝ่ายรุกเองตั้งแต่แรก

การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ

การมีส่วนร่วมในขั้นตอนนี้ ก่อนข้างชัดเจนทั้งในกลุ่มนักเรียนและครูยุพิน โดยเฉพาะในกลุ่มนักเรียนนั้น ภายหลังจากที่ได้ทำ AIC หรือ PRA ไปแล้ว เขาก็กลายเป็นเจ้าของงานทันที ทั้งคณะผู้วิจัยและครูก็กลายมาเป็นผู้ชม ยกตัวอย่างเช่น เมื่อทำ AIC เสร็จแล้ว การเตรียมงานทั้งหมด กลุ่มผู้นำนักเรียนทั้ง 13 คน ก็รับไปดำเนินการเอง บังเอิญช่วงเวลาการจัดงานเป็นช่วงที่ครูยุพินลาคลอด การประสานงานระหว่างครูในโรงเรียนกับนักเรียนก็มีอุปสรรคบ้าง แต่นักเรียนก็สามารถจัดเตรียมทุกอย่างให้พร้อมได้ โดยที่ผู้วิจัยไม่อาจทราบได้ว่ามีครูคนไหนที่ช่วยเหลือนักเรียนอยู่บ้าง และช่วยเรื่องอะไรบ้าง เพราะเท่าที่มีโอกาสสอบถามนักเรียน ก็จะไม่ค่อยได้ข้อมูลที่พาดพิงถึงครูคนไหนเป็นพิเศษ บางครั้งที่ผู้วิจัยซักถามรายละเอียดการเตรียมงาน นักเรียนก็จะไม่ค่อยเล่า โดยอ้างว่าเป็นความลับ ถ้าคิดในแง่ดีก็จะสรุปว่า นักเรียนมีความมั่นใจในสิ่งที่กำลังทำพอสมควร และไม่ได้ต้องการความช่วยเหลือจากผู้อื่น ซึ่งก็พอจะทำให้ผู้วิจัยสรุปว่านักเรียนมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ ไม่ใช่เพียงให้ความร่วมมือเท่านั้น

การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์

ในแง่ของนักเรียน การได้รับผลประโยชน์ก่อนข้างจะเป็นลักษณะผลประโยชน์ส่วนบุคคล ไม่ใช่สังคม เพราะผู้วิจัยคิดว่าถ้าพิจารณาเฉพาะประเด็นด้านสุขภาพช่องปากแล้ว คนที่น่าจะได้รับผลประโยชน์จริง ๆ คือกลุ่มผู้นำจำนวน 25 คนเท่านั้น นักเรียนทั่ว ๆ ไปน่าจะได้รับประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมค่อนข้างน้อย ทั้งนี้ด้วยเงื่อนไขด้านการสื่อสารที่ค่อนข้างจำกัด ทำให้การประเมินในเรื่องประโยชน์ที่สาธารณชนจะได้รับเป็นไปค่อนข้างลำบาก แต่กระบวนการฝึกอบรมให้แก่ผู้นำนั้นสามารถประเมินได้อย่างใกล้ชิด จึงพอจะสรุปได้ว่ากลุ่มผู้นำนั้นได้ประโยชน์จากโครงการนี้แน่นอน ในส่วนของครูยุพินนั้น แน่นอนว่า โครงการแบบนี้ย่อมช่วยให้งานอนามัยของโรงเรียนสามารถขยายเคลื่อนไหวไปข้างหน้าได้เรื่อย ๆ อันอาจจะนำไปสู่การพัฒนาอนามัยด้านอื่นๆ ได้อีก เช่น อุบัติเหตุที่เกิดขึ้นค่อนข้างน้อยในโรงเรียน ผลประโยชน์ด้านอื่น ๆ ที่เป็นผลต่อเนื่องจากโครงการ เช่น การที่นักเรียนได้พัฒนาศักยภาพของตนเองให้เป็นที่ยอมรับของทางโรงเรียน หากในอนาคตนักเรียนกลุ่มนี้จะต่อตรงกับทางโรงเรียนก็อาจจะเป็นไปได้ เช่น การขอที่แปร่งพื้นเพิ่มเติมจากเดิมซึ่งไม่ค่อยพอเพียง ซึ่งถ้าได้มาจริง ๆ ก็จะเริ่มเห็นเป็นรูปธรรมได้มากขึ้นว่า ผลประโยชน์ที่ตกคืนสู่นักเรียนคืออะไรบ้าง (ก่อนหน้านี้ทั้งอรัญ สมชาย และเนตรดาวได้มีโอกาสเห็นตัวอย่างในโรงเรียนแห่งหนึ่งที่กรุงเทพฯ) อย่างไรก็ตาม หากมีวิธีการที่ดีในการให้นักเรียนประเมินผลโครงการได้ เราก็จะได้รับทราบ

มุมมองของนักเรียนจริง ๆ ว่านักเรียนได้รับผลประโยชน์อะไรบ้าง เพราะอาจกล่าวได้ว่าการร่วมรับผลประโยชน์เป็นองค์ประกอบสำคัญในการที่จะทำให้การมีส่วนร่วมมีความยั่งยืน (United Nation, 1989)

การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

สำหรับครูผู้สอนแล้ว การร่วมประเมินผลการดำเนินงานถือเป็นเรื่องปกติ เพราะตลอดช่วงเวลา ที่ทำงานในโรงเรียน ผู้วิจัยและครูผู้สอนจะต้องมีการสื่อสารกันอยู่ตลอด การจะก้าวไปแต่ละก้าวจะต้อง เห็นพ้องต้องกันจึงจะถือปฏิบัติได้ ซึ่งก็ต้องรวมการประเมินผลอยู่ในการปรึกษาหารือกันนี้ด้วย แต่ สำหรับในส่วน of นักเรียน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 5 ว่า การประเมินผลโครงการเป็นไปอย่างยาก ลำบาก เพราะนักเรียนไม่คุ้นเคยกับกรรมวิธีแบบนี้ คณะผู้วิจัยก็ไม่เลือกที่จะใช้แบบสอบถามที่เป็น คำถามปลายปิด มีตัวเลือกให้เลือกหรือให้จัดถูกผิด เพราะคำถามมักจะกลายเป็นคำถามชี้นำให้นักเรียน ตอบตาม พอใช้วิธีการนั่งสนทนากันก็ไม่สามารถล้วงลึกได้ เพราะนักเรียนไม่เข้าใจคำถามเท่าที่ควร เนื่องจากภาษามือมืออยู่จำกัด ยกตัวอย่างเช่น เมื่อผู้วิจัยถามนักเรียนว่า เมื่อนักเรียนได้ช่วยกันจัดงาน เสร็จแล้ว นักเรียนได้รับประโยชน์อะไรบ้าง คำถามนี้นักเรียนก็จะไม่สามารถตอบได้ แม้ว่าจะมีตาม ช่วยอธิบายซ้ำแล้วซ้ำอีกก็จะไม่ได้คำตอบที่ควรจะเป็น คำถามที่นักเรียนพอจะตอบได้ เช่น ระหว่าง งานรณรงค์เรื่องฟันกับงานวันเด็ก ครั้งไหนยากกว่ากัน นักเรียนก็จะตอบว่า วันเด็กยากกว่า โดยให้ เหตุผลว่า นักเรียนเยอะแล้วไม่ได้แบ่งนักเรียนออกเป็นกลุ่ม ๆ ทำให้ดูวุ่นวาย บางคนไม่ได้เล่นเกม นักเรียนบางคนก็จะบอกว่ามีครูมายุ่งโดยการแยกเด็กส่วนหนึ่งไปเล่นเกมอยู่ข้าง ๆ (ซึ่งก็เป็นความ ปราชัยของครูท่านนั้น ที่เห็นว่ามีเด็กเล็กกลุ่มใหญ่ที่ไม่มีโอกาสในการเข้าไปเล่นเกมที่ผู้นำนักเรียน จัด จึงดึงเด็กกลุ่มนี้ไปเล่นเพื่อจะได้รับแจกของรางวัล) อย่างไรก็ตาม แมื่อนักเรียนจะไม่สามารถระบุ ออกมาเป็นคำพูดได้ว่าโครงการที่ทำไปดีหรือไม่อย่างไร ควรปรับปรุงแก้ไขตรงไหน นักเรียนได้เรียนรู้ อะไรบ้าง ฯลฯ แต่จากการที่ได้พูดคุยกับสมชายและปิยนันท์ ซึ่งเรียน จบ ม.6 แล้ว ทั้งคู่ก็ให้ความเห็นที่ สอดคล้องกันว่าอยากให้มีการทำโครงการแบบที่พวกตนเคยผ่านมาก่อนให้กับน้อง ๆ เพราะเป็น กิจกรรมที่ดี ช่วยให้พี่ดูแลน้องได้ ถ้าพวกตนมีโอกาสกลับไปโรงเรียนอีกครั้ง ก็จะบอกครูผู้สอนว่าให้มี กิจกรรมแบบนี้อีก ซึ่งผู้วิจัยได้แต่คาดเดาเอาจากคำตอบเขาเองว่า นักเรียนได้เรียนรู้ประสบการณ์หลาย เรื่องแล้วสรุปออกมาเป็นคำพูดเดียวว่า “ดี” อย่างน้อย ๆ จากคำตอบของทั้ง 2 คน ก็อาจจะบอกได้ว่า ผล จากโครงการได้ช่วยพัฒนาความเป็นผู้นำของนักเรียนให้ดีขึ้น มีสำนึกในการที่จะช่วยดูแลน้อง ๆ มาก ขึ้น แม้ว่าจะเป็นสรุปภายใต้ความคิดของผู้วิจัยเอง แต่ก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานของข้อมูลเท่าที่ผู้วิจัยมีอยู่ สิ่งที่ถูกฝ่ายควรจะหันมามองและพยายามทำให้เกิดขึ้นก็คือ การแสดงความคิดเห็นของนักเรียนในเชิง

ประเมินผลสิ่งที่ได้ทำไป เพราะในระบบสถานศึกษาภายใต้การปฏิรูปการศึกษาที่กำลังเป็นที่กล่าวถึง
อยู่นี้ จะต้องพลิกบทบาทจากการถามว่าครูได้สอนอะไร เป็นนักเรียนได้เรียนรู้อะไร จะนั้นหากนักเรียน
ไม่ได้รับการฝึกฝนให้แสดงความคิดออกมาให้ได้ว่าตนได้เรียนรู้อะไร การปฏิรูปการศึกษาในโรงเรียน
นี้ก็จะจะต้องใช้เวลาอีกยาวนานพอสมควร

ระดับของการมีส่วนร่วม

การแบ่งระดับของการมีส่วนร่วมสามารถแบ่งได้หลายวิธีตามแต่ใครจะเป็นผู้จัด แต่โดยเนื้อหาแล้วก็จะเห็นว่าไม่แตกต่างกันมากนัก ประเด็นคำถามที่อยู่ในใจของผู้วิจัยตลอดเวลาในเรื่องการมีส่วนร่วมคือ ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการคิดหรือไม่ ชุมชนมีความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของกิจกรรมต่าง ๆ มากน้อยเพียงใด และชุมชนสามารถยืนหยัดด้วยตนเองภายหลังจากที่คณะผู้วิจัยถอนตัวออกไปแล้วได้หรือไม่ การมีคำถามเหล่านี้อยู่ตลอดเวลาจะเกี่ยวข้องกับระดับขั้นของการมีส่วนร่วมที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ หากจะให้ความหมายของคำว่าระดับกับคำว่าชนิดของการมีส่วนร่วมที่ Cohen และ Uphoff ใช้อยู่เหมือนกันแล้ว การศึกษาวิจัยครั้งนี้ การทำงานกับนักเรียนส่วนใหญ่แล้วจะคงที่อยู่ที่การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นส่วนที่ชัดเจนที่สุด การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์และการประเมินผลถือว่าไม่สามารถตอบแทนความคิดของนักเรียนได้ ส่วนการมีส่วนร่วมในการคิดเห็นจะอยู่ในขั้นที่คณะผู้วิจัยกำลังคิดไปก่อนแล้วจึงเปิดโอกาสให้นักเรียนเข้ามาร่วมในเส้นทางความคิดนั้น แต่บางครั้งนักเรียนก็ไม่มีโอกาสที่จะเลือกได้ ดังนั้นการมีส่วนร่วมในการคิดจึงค่อนข้างคลุม ๆ โพล่ ๆ ไม่สามารถบอกได้ว่ามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

หากใช้เกณฑ์การแบ่งตามความหมายของ อุทัยวรรณ กาญจนกมล ลักษณะการมีส่วนร่วมของนักเรียนจะกระจกระบายอยู่ในระดับต่าง ๆ เช่น ขั้นที่ 3 นักเรียนจะได้รับข่าวสารให้ปฏิบัติตามโครงการ หมายความว่า นักเรียนส่วนใหญ่ที่ไม่ใช่ผู้นำจะมีลักษณะเป็นผู้ตามที่ดี คือ ถูกบอกให้ไปทำอะไรก็ปฏิบัติตามหรืออาจจะอยู่ในขั้นที่ 4 คือ คณะผู้วิจัยสอบถามความคิดเห็นจากครูบางท่าน นักเรียน เป็นข้อมูลในการตัดสินใจของคณะผู้วิจัย ยกตัวอย่างเช่น ตอนเริ่มต้นโครงการในปีที่ 2 ความสนใจของคณะผู้วิจัยพุ่งเป้าไปที่ร้านขายขนมภายในโรงเรียน เพราะได้ข้อมูลจากครูบางท่านว่า พฤติกรรมการแปรงฟันของนักเรียนค่อนข้างดี แต่เมื่อยังมีขนมภายในโรงเรียนก็ยังไม่สามารถลดปัญหาเรื่องฟันผุในเด็กลงได้ จากข้อมูลดังกล่าวจึงทำให้คณะผู้วิจัยกลับมาตกลงกันว่า จะทำงานในประเด็นเรื่องอาหาร แต่ด้วยความที่เป็นการตัดสินใจฝ่ายเดียว ภายหลังเมื่อนักเรียนได้เข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น ประเด็นเรื่องอาหารจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของเป้าหมายที่นักเรียนวางไว้ การมีส่วนร่วมขั้นที่ 5 คือการให้นักเรียน

เป็นตัวแทนเข้าร่วมการฝึกอบรม แต่ไม่มีส่วนร่วมวางแผน ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ในขั้นนี้ หากจะตัดทอนเฉพาะช่วงที่มีการฝึกอบรมก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนที่ 5 นี่จริง ๆ แต่ถ้าหากดูโดยกระบวนการที่ต่อเนื่องภายหลังการฝึกอบรมก็จะพบว่าไม่ตรงกับขั้นที่ 5 มากนัก นักเรียนมีโอกาสคิด กำหนดการทำงาน ตัดสินใจ จะมีมากขึ้นหลังการฝึกอบรม ซึ่งจะพัฒนาไปสู่การมีส่วนร่วมในขั้นที่ 6 คือกลายเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียร่วมกัน ยกตัวอย่างเช่น งานวันเด็ก ตกไปอยู่ในมือของนักเรียนแล้ว ก็เสมือนอำนาจในการตัดสินใจส่วนหนึ่งจะอยู่ที่นักเรียน (แม้จะไม่ทั้งหมดก็ตาม) ซึ่งก็จะขยับขึ้นไปเป็นการมีส่วนร่วมในขั้นที่ 8 คือ ประชาชนได้รับมอบอำนาจ ดังนั้น เมื่อใช้เกณฑ์ที่ อุทัยวรรณ กาญจนกมล เสนอ การมีส่วนร่วมของนักเรียนจะมีการขึ้น ๆ ลง ๆ ตลอดเวลา ซึ่งก็รวมถึงการมีส่วนร่วมของครูผู้พินด้วยที่มีลักษณะคล้ายกัน

จากการดำเนินโครงการ ผู้วิจัยคิดว่า การมีส่วนร่วมของนักเรียนยังพัฒนาไปได้ไม่ไกลนัก เพราะหากมองเลยไปถึงการที่คณะผู้วิจัยถอนตัวออกมาจากโรงเรียน ก็เป็นไปได้สูงว่า ทุกอย่างจะคืนสู่ปกติ นักเรียนคงจะไม่ลุกขึ้นมาเพื่อสร้างสรรกิจกรรมที่จะช่วยส่งเสริมให้นักเรียนทั้งหมดได้ตระหนักถึงการดูแลสุขภาพช่องปาก หรือตระหนักถึงการช่วยเหลือตนเองให้ดีที่สุดก่อน เพื่อจะได้ไม่เป็นปัญหาให้กับสังคม หากใช้แนวคิดของนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวถึงขบวนการเคลื่อนไหวของภาคพลเมืองที่เรียกว่า ประชาสังคมนั้น หลายท่านจะกล่าวว่า การก่อกำเนิดของประชาสังคมมักจะมีวิกฤตอะไรบางอย่างมาเป็นชนวนทำให้ประชาชนเกิดการตื่นตัวแล้วหันหน้ามาปรึกษาหารือกันเพื่อแก้ไขวิกฤตนั้น ผู้วิจัยคิดว่าหากจะใช้แนวคิดนี้มาอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโรงเรียนโสตฯ ก็คงพอจะอธิบายได้ เช่นเดียวกันว่า ยังไม่มีปัญหาใดที่ขึ้นสู่จุดวิกฤต จนทำให้ทุกฝ่ายต้องระดมสมองหาทางออกร่วมกันอย่างจริงจังตาม ไม่จำเป็นเสมอไปว่าจะต้องเกิดวิกฤตก่อน จึงจะนำไปสู่ขบวนการประชาสังคมหรือกระบวนการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญห เพราะในบางประเทศขบวนการประชาสังคมก็ก่อกำเนิดมาจากการเป็นพลเมืองที่มีจิตสำนึกสาธารณะ เมื่อมองเห็นสิ่งใดที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนของตนเอง คนเหล่านี้ก็จะมากำหนดแนวทางการพัฒนาชุมชนตนเองโดยไม่จำเป็นต้องรอให้เกิดวิกฤตก่อน (ชาติชาย ณ เชียงใหม่, 2540) ซึ่งในการดำเนินโครงการนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกที่จะสร้างความตระหนักให้เกิดขึ้นแก่ผู้นำนักเรียนก่อน เมื่อผู้นำมีความสำนึกในคุณค่าจนเกิดความตระหนักแล้วจึงเป็นแรงขับให้ผู้นำเหล่านี้เข้ามามีส่วนร่วมได้ในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ด้วยประสบการณ์ของนักเรียนที่มีไม่มากนักในการได้มีโอกาสคิดและดำเนินงานด้วยตนเอง ประกอบกับการมีภารกิจอื่นไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเรียนรู้ การทำกิจกรรมนอกหลักสูตร จึงยังไม่สามารถวางแผนงานให้ทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมได้ ที่สำคัญ

ก็คือทั้งนักเรียนและครูท่านอื่น ๆ ยังไม่เกิดจิตสำนึกในการดูแลสุขภาพช่องปากที่มากพอ จึงยังไม่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในระดับโรงเรียนได้ รายละเอียดอื่น ๆ จะได้กล่าวถึงต่อไป

เงื่อนไขของการมีส่วนร่วม

ระยะเวลา 3 ปี ที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสดำเนินงานในโรงเรียนนี้ มีข้อสรุปบางประการที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของนักเรียน คือ

1. ผู้บริหาร/นโยบายการบริหาร จากนโยบายการบริหารงานของผู้บริหารที่กล่าวไว้ในบทที่ 4 จะเห็นว่าไม่มีข้อไหนเลยที่จะกล่าวถึงการมีส่วนร่วมของนักเรียน ไม่ว่าจะเป็นด้านการเรียนการสอน การพัฒนาสุขภาพอนามัย เครือข่ายการเรียนรู้ ฯลฯ ยกเว้นนโยบายข้อที่ 7 ที่กล่าวถึง การจัดการศึกษา เพื่อพัฒนาประชาธิปไตย แต่ก็ไม่ชัดเจนมากนัก เมื่อมองเลยไปถึงการบริหารงานจริงก็จะพบว่า การเปิดโอกาสให้คณะครูมีส่วนร่วมในการพัฒนาโรงเรียนก็มีค่อนข้างน้อย ส่วนใหญ่แล้วคณะครูจะชินกับการมีคำสั่งการให้ปฏิบัติ ครูบางคนก็ยอมรับว่าถ้าไม่มีคำสั่งก็จะอย่าไปยุ่งเพราะอาจถูกต่อว่าได้ บรรยากาศการบังคับบัญชาเป็นทอดๆ แบบนี้จะส่งผลไปถึงการปกครองนักเรียนด้วยวิธีการแบบเดียวกัน แต่จะว่าไปแล้ว โรงเรียนนี้ก็เหมือนหน่วยงานของรัฐโดยทั่วไป ดังที่ซูซัน ซุกวงส์ (2540) ได้กล่าวว่ารัฐไทยเป็นรัฐราชการ ทำให้ประชาชนอ่อนแอ รัฐราชการหมายถึง รัฐที่จัดการความสัมพันธ์ของคนในสังคมให้อยู่ในแนวดิ่ง ไม่ว่าจะมองภาพในระดับจุลภาคหรือมหภาคเราก็พบเห็นความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ได้ตลอด เมื่อมีการกำหนดนโยบายการบริหารโรงเรียนออกมาเช่นนี้ จึงมองเห็นความยากลำบากในการทำงานแบบมีส่วนร่วม

2. เงื่อนไขทางด้านชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน โครงสร้างทางอำนาจในชุมชน วัฒนธรรมทางสังคมของชุมชน หรืออื่นๆ ที่มีผลต่อการเอื้อให้เกิดการมีส่วนร่วมหรือไม่ ยกตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ของครูในโรงเรียน แม้ว่าส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน แต่ก็จะมีบางกลุ่มที่อยู่ใกล้ชิดกับอำนาจและ หวงอำนาจนั้นไว้ ไม่ให้คนอื่นได้มีโอกาสเข้าไปสัมผัส การเมืองภายในโรงเรียนมีมานานมากแล้ว ในช่วงปีแรกที่ผู้วิจัยเริ่มดำเนินโครงการก็ทราบเรื่องเหล่านี้ อยู่ และก็ป็นมูลเหตุที่ทำให้ผู้วิจัยหลีกเลี่ยงที่จะไปยุ่งเกี่ยวกับ แต่ในท้ายที่สุดก็ไม่อาจหลุดพ้นได้ บังเอิญเป็นช่วงที่สิ้นสุดโครงการพอดี จึงไม่เกิดเรื่องราวยุ่งยากตามมา ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องโครงสร้างทางอำนาจนี้ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542) ได้อธิบายว่า เนื่องจากรัฐสมัยใหม่ของเสรีนิยมผูกขาดอำนาจ และสนับสนุนให้เกิดปัจเจกชน เห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัว ไม่สนับสนุนให้เกิดกลุ่มหรือการรวมตัวเป็นกลุ่มก้อน การเข้าไปทำงานของผู้วิจัยที่พยายามสร้างให้เกิด

การมีส่วนร่วมในกลุ่มของนักเรียน จึงอาจจะทำให้ครูบางกลุ่มไม่เข้าใจ รู้สึกขัดแย้ง และพลอยตั้งข้อสงสัยในตัวของผู้วิจัยไปด้วย ดังนั้นการที่ผู้วิจัยดำเนินโครงการไปกว่า 3 ปี ก็ยังไม่สามารถหา รูปแบบที่เหมาะสมในการให้นักเรียนมีส่วนร่วมนั้น ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะนักเรียนยังไม่คุ้นเคยกับการคิดและทำอะไรด้วยตนเอง โรงเรียนก็ไม่ได้มีการสนับสนุนอย่างเต็มที่มาก่อน การไม่คุ้นเคยกับการฝึกคิดนี้ จึงอาจจะเป็นส่วนที่ทำให้คณะผู้วิจัยต้องเป็นฝ่ายเริ่มอยู่บ่อยๆ แต่ในระยะหลังนักเรียนก็เริ่มจะคิดอะไรได้อิสระมากขึ้น แต่คงต้องให้โอกาสนักเรียนไปเรื่อยๆ จนกว่าโครงสร้างทางอำนาจจะมีการปรับเปลี่ยน ซึ่ง ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2527) ก็ได้กล่าวถึงประเด็นนี้ว่า การรวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง ย่อมไม่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงได้ ดังนั้นจึงต้องมีการกระจายอำนาจเสียใหม่ ผู้วิจัยไม่อาจคาดเดาได้ว่านโยบายปฏิรูปการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ที่ทางโรงเรียนได้เริ่มนำร่องในบางห้องไปแล้วนั้น จะเป็นช่องทางหนึ่งในการเปิดกว้างให้นักเรียนมีบทบาทมากขึ้น ได้จริงหรือไม่

3. นักเรียน กลุ่มผู้พิการและผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย มักจะมีภาพที่สังคมวาดไว้ให้คือ เป็นผู้ที่ต้องเป็นฝ่ายรับการช่วยเหลือจากผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา เมื่ออยู่ในสถานภาพของนักเรียนจึงมีโอกาสดูสูงที่จะถูกบุคลากรในโรงเรียนมองว่าเด็กเหล่านี้เป็นเด็กที่ไม่ปกติ ยิ่งไปกว่านี้ ก็ไม่สามารถสอนให้เหมือนเด็กปกติได้ ซึ่งจริงๆ แล้วปรากฏการณ์ที่ครูมองข้ามศักยภาพของนักเรียนไปนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้กับทุกๆ โรงเรียน(เป็นปกติ) เพียงแต่ว่าเมื่อกลายเป็นเด็กที่อยู่ในโรงเรียนนี้ ความรู้สึกดังกล่าวอาจจะรุนแรงกว่า แม้ว่าครูหลายคนจะบอกว่า เด็กโรงเรียนนี้เก่ง แต่ในเมืองลึกลับแล้วผู้วิจัยก็ยังเชื่อว่า ครูหลายๆ ท่านไม่ค่อยให้ความสำคัญกับศักยภาพของเด็ก เป็นเหตุให้ตัวนักเรียนเองไม่มีโอกาสในการค้นหาและพิสูจน์ศักยภาพของตนเอง เมื่อต้องมาเริ่มทำงานแบบมีส่วนร่วมทุกคนจึงเสมือนเริ่มต้นจากศูนย์ ในที่สุดท้ายของโครงการ ผู้วิจัยจึงให้น้ำหนักกับการเสริมสร้างพลังอำนาจให้มากขึ้น การที่นักเรียนเป็นอยู่อย่างทุกวันนี้ จะให้นักเรียนรับผิดชอบตัวเองก็คงไม่ถูกต้องนัก คงต้องย้อนไปดูถึงโครงสร้างทางสังคมที่นักเรียนเหล่านี้อยู่ร่วมอยู่ด้วย เช่น ครูให้โอกาสนักเรียนแค่ไหน พ่อแม่เข้าใจถึงความคิดปฏิกิริยาของลูกและช่วยส่งเสริมความก้าวหน้าของลูกแค่ไหน สังคมคิดถึงคนกลุ่มนี้ในฐานะที่มีศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกันหรือไม่ เพราะกลุ่มคนที่เสียเปรียบทางสังคมอยู่แล้ว เช่น กรรมกร ชาวนา มักจะถูกตัดห่างออกจากปัจจัยการผลิต จึงเป็นเหตุให้กลุ่มคนเหล่านี้ห่างไกลออกไปจากการมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2527) กลุ่มนักเรียนผู้บกพร่องทางการได้ยิน ก็อาจจะถูกคิดเช่นเดียวกันว่า คงไม่สามารถมีบทบาทช่วยเหลือโรงเรียนได้มาก จึงถูกตัดห่างออกไปจากระบบการบริหารโรงเรียน ในที่สุดก็จะไม่มีส่วนร่วมใดๆ เลย และกลายเป็นผู้ที่ด้อยศักยภาพ

อย่างไรก็ตาม การมองแบบที่กล่าวมา อาจจะดูเหมือนว่าเด็กลอยตัวอยู่เหนือปัญหา หรือไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนทำให้ถูกมองว่าด้อยศักยภาพ เอนก เหล่าธรรมทัศน์(2540) ได้กล่าวเตือนสติไว้ว่า คนไทย ลึกๆ แล้วมักคิดว่าตัวเองเป็นไพร่ (client) เพราะฉะนั้นจึงต้องมีนายที่ดี โหยหาคนดี โหยหาอศวิน ม้าขาว ไพร่รู้อยู่อย่างเดียวว่าตนอยู่กินไม่ดี เพราะนายไม่ดี นายไม่ปกป้อง ไม่ช่วยเหลือ ผู้วิจัยคิดว่า อาจจะมีส่วนถูกก็ได้ที่นักเรียนไม่ได้มีส่วนร่วมเท่าที่ควร ในกิจกรรมของโรงเรียนที่ผ่านมาเป็นเพราะ นักเรียนคิดว่าตัวเองคือผู้ตามเท่านั้น ผู้นำคือครู การที่กิจกรรมของโรงเรียนหรือของกลุ่มสี จะดีหรือไม่ ขึ้นอยู่กับครู หรือ หัวหน้ากลุ่มสี ไม่ได้ขึ้นกับตัวเอง การคิดเช่นนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะกับนักเรียนใน โรงเรียนนี้เท่านั้น ในสังคมไทยก็มีการคิดแบบนี้อยู่เป็นประจำ ผู้วิจัยคิดว่ากรมองแบบนี้ก็ช่วยทำให้ เรา (รวมถึงผู้วิจัยด้วย) ไม่มองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเกินจริงหรือมองไม่รอบด้านพอ

การเสริมสร้างพลังอำนาจ

การสร้างคามตระหนักเพียงอย่างเดียวไม่อาจทำให้ผู้นำนักเรียนเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแล สุขภาพช่องปากได้ การเสริมสร้างพลังอำนาจเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้นักเรียนมีความมั่นใจในการ ทำงาน ในขณะที่เดียวกันกระบวนการมีส่วนร่วมก็จะมีผลทำให้เกิดการเสริมสร้างพลังอำนาจให้แก่ผู้นำ นักเรียนด้วยเช่นกัน ผู้วิจัยเลือกกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจตามแนวคิดของ บิชอปและคณะ (Bishop, et al., 1988) เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษา ดังที่ได้กล่าวไปแล้วโดยละเอียดในบทที่ 5 ในที่นี้ จะขอสรุปการปฏิบัติงานอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การแจกแจงประสบการณ์ เป็นการให้นักเรียนได้ร่วมกันคิดว่า เคยมีกิจกรรม อะไรเกิดขึ้นในโรงเรียนบ้าง แล้วเขียนลงในกระดาษ

ขั้นตอนที่ 2 การให้ความหมายกับประสบการณ์ เป็นการเปิดโอกาสให้นักเรียนได้ซักถาม แลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือเล่าความทรงจำของตนเองต่อกิจกรรมนั้นๆ

ขั้นตอนที่ 3 การวิเคราะห์ ในกิจกรรมที่ทำไปคือ ให้นักเรียนวิเคราะห์ว่า แต่ละกิจกรรม ใครมีส่วนร่วมบ้าง และใครมีส่วนร่วมมาก ใครมีส่วนร่วมน้อย หลังจากวิเคราะห์เสร็จแล้ว ครูยุพินจะ เป็นผู้สรุปอีกครั้งว่า ส่วนใหญ่นักเรียนไม่ได้มีส่วนร่วมในการคิด มีส่วนร่วมแค่การปฏิบัติ ฉะนั้นให้ นักเรียนลองเลือกกิจกรรมออกมา 1 กิจกรรมที่คิดว่าอยากเป็นคนรับผิดชอบเองทั้งหมด

ขั้นตอนที่ 4 การวางแผน หลังจากตกลงกันได้แล้วว่าจะจัดงานวันเด็ก จึงเริ่มวางแผนแบ่ง ความรับผิดชอบกันไปตามความสมัครใจ

ขั้นตอนที่ 5 การปฏิบัติ เป็นการทดสอบเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ใหม่โดยนักเรียนได้จัดงานวันเด็กขึ้นมาจริงๆ เมื่อวันที่ 7 มกราคม 2543

ทั้งนี้ได้ยึดหลักการของการเสริมสร้างพลังอำนาจ 4 ข้อ เป็นแนวทางดังนี้

1. สนับสนุนให้นักเรียนมองเห็นความสัมพันธ์ของตนเองกับสังคมแวดล้อมทั้งภายใน และภายนอกโรงเรียน โดยเน้นที่ภายนอกโรงเรียนเป็นหลัก โดยใช้เงื่อนไขของการที่นักเรียนจะต้องจบ ม.6 ภายในอีกไม่กี่ปีข้างหน้า

2. ส่งเสริมให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในทุกๆ ขั้นตอนนับตั้งแต่การเลือกกิจกรรม การแบ่งงาน การเตรียมจัดงาน จนถึงวันงาน

3. เน้นการเรียนรู้เป็นกลุ่ม คือ ให้นักเรียนทุกคนช่วยกันคิด ช่วยกันทำ โดยมีผู้นำรุ่นแรกกระจายกันอยู่ในทุกๆ กลุ่มของผู้นำรุ่นใหม่

4. การเรียนรู้ให้เริ่มต้นจากประสบการณ์ ที่ใกล้ตัวของนักเรียนที่สุด ซึ่งก็คือกิจกรรมใดๆ ก็ตามที่เคยมีมาในโรงเรียน แล้วให้นักเรียนคิด วิเคราะห์ จากจุดใกล้ตัวนี้ออกไป

ทั้งนี้คณะผู้วิจัยได้อาศัยยุทธศาสตร์การสร้างเสริมพลังอำนาจที่ Kathleen J. ได้เสนอไว้ดังนี้

1. การให้ความเคารพต่อนักเรียนที่เข้าร่วมกิจกรรม โดยแสดงออกให้นักเรียนได้สบายใจว่าสิ่งที่นักเรียนคิดหรือทำอยู่นั้นไม่มีคำว่าผิด ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปได้ทั้งสิ้น เปิดโอกาสให้นักเรียนพูดคุยกถามคณะผู้วิจัยได้ตลอดเวลา โดยไม่แสดงท่าทีดูถูกนักเรียน

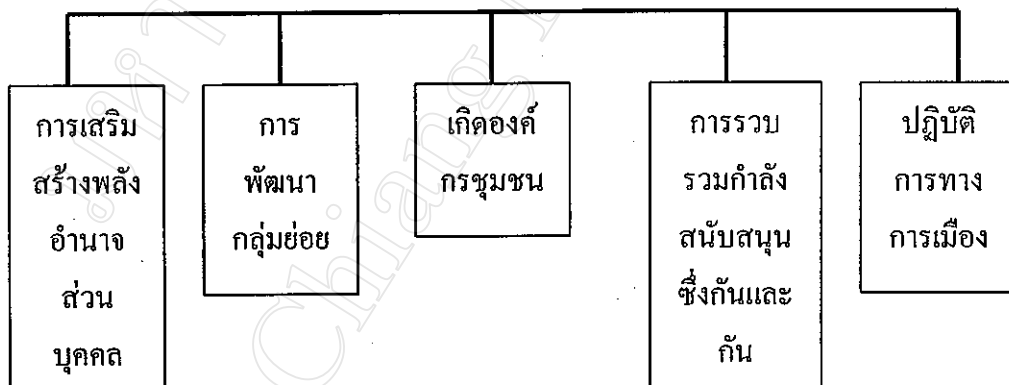
2. การจดจำสิ่งที่ดีๆ ของนักเรียน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อมีตัวแทนของกลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ได้ออกมาแสดงความคิดเห็น คณะผู้วิจัยก็จะกล่าวชมเชยและสนับสนุนให้คนอื่นๆ ออกมาแสดงความคิดเห็นบ้าง เป็นการให้แรงเสริมทางบวก (Positive reinforcement)

3. ให้ความไว้วางใจ ยกตัวอย่างเช่น กรณีที่นักเรียนเปลี่ยนใจเลือกกิจกรรมจากที่เลือกไว้ 1 กิจกรรม กลายเป็น 3 กิจกรรมมารวมกัน คณะผู้วิจัยเพียงสอบถามความมั่นใจของนักเรียนเท่านั้นว่าสามารถทำได้จริงหรือไม่ เมื่อนักเรียนยืนยันว่าทำได้ คณะผู้วิจัยก็ต้องให้ความเชื่อมั่นกับนักเรียนว่าทำได้

4. มีความเป็นประชาธิปไตย เห็นได้ชัดจากกระบวนการ PRA ที่ทุกกลุ่มจะมีกระบวนการในการตกลงกันเองภายในกลุ่มก่อนที่จะให้คะแนนกิจกรรมในแต่ละข้อ และกว่าที่จะเลือกออกมาได้ 1 กิจกรรม ในแต่ละกลุ่มก็ผ่านการถกเถียงมากพอสมควรเพราะความเป็นประชาธิปไตยมิได้หมายถึงการมีเสียงข้างมากเท่านั้นต้องเกิดการยอมรับในเหตุผลด้วย บทบาทของคณะผู้วิจัยคือ ผู้ที่อำนวยความสะดวก ไม่ใช่ผู้มีอำนาจสั่งการ

ยุทธศาสตร์ทั้ง 4 ข้อนี้ คณะผู้วิจัยก็ได้แทรกกลับไปให้นักเรียนทุกกลุ่มได้คิดในสิ่งเหล่านี้ด้วย เช่น สมาชิกในกลุ่มต้องรู้จักเคารพในสิทธิซึ่งกันและกัน รู้จักจดจำสิ่งดีๆ ของสมาชิกในกลุ่ม ผู้นำรุ่นแรกจะเข้าใจในสิ่งเหล่านี้ได้ดีกว่าผู้นำรุ่นใหม่ อาจจะเป็นด้วยประสบการณ์ที่ซ้ำของกว่ากัน หรืออาจจะเป็นเพราะ ความเป็นรุ่นพี่ ทำให้ต้องสนใจอะไรมากเป็นพิเศษเพื่อถ่ายทอดให้น้องๆ ก็เป็นไปได้

จากที่มีการคาดการณ์เอาไว้ว่า เมื่อนักเรียนผ่านกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจแล้วจะมีผลตามมาก็คือ ก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างถาวร มีการพัฒนาบุคคลทั้งในด้านความคิด บุคลิกภาพ การนับถือตนเอง และประการสุดท้ายคือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ผลจากการดำเนินโครงการพบว่า การพัฒนาบุคคลจะประสบผลสำเร็จมากที่สุด อาจเป็นเพราะว่าการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของนักเรียนจะช่วยส่งเสริมให้นักเรียนรับรู้ในความสามารถของตนเอง ตลอดจนเชื่อว่าจะสามารถแก้ไขปัญหาก็ที่ประสบอยู่ได้ ส่วนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างถาวรนั้น ยังไม่สามารถประเมินได้อย่างชัดเจน รวมทั้งการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมนั้น ยังเป็นเรื่องที่อยู่ห่างไกล เพราะหากพิจารณาจากข้อเสนอของ Heather F. Clarke และ Heather Mass (1998) ที่กล่าวว่า การเสริมสร้างพลังอำนาจเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องจากจุดเริ่มต้นไปยังเป้าหมายสุดท้ายดังนี้

จะเห็นได้ว่า สิ่งที่คณะผู้วิจัยกำลังศึกษาอยู่นี้ เป็นเพียงแต่การเสริมสร้างพลังอำนาจส่วนบุคคลที่กำลังก้าวไปสู่การพัฒนากลุ่ม การรวมกลุ่มของนักเรียนก็ยังไม่สามารถบอกได้ว่า มีความเข้มแข็งเพียงพอที่จะพัฒนาต่อไปได้หรือยัง เครือข่ายทางสังคมของกลุ่มนี้มีหรือไม่ แรงสนับสนุนจากโรงเรียนเป็นอย่างไร สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ยังไม่มีคำตอบ ดังนั้น ความคาดหวังที่จะมีการเปลี่ยนแปลงของสังคมจึงยังไม่เกิดขึ้นในเร็ววันนี้แน่นอน

อย่างไรก็ตาม แม้ผลจะยังไม่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในวันนี้ แต่กระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจได้ถูกถ่ายทอดคตสู่นักเรียนและปรากฏผลงานออกมาเป็นรูปธรรมบ้างแล้ว อย่างน้อยก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของนักเรียน ในอนาคตหากกลุ่มนักเรียนเหล่านี้จะพัฒนากลุ่มให้ก้าวหน้าขึ้นไปอีกก็น่าจะเป็นที่ยอมรับของโรงเรียนได้

หากจะวิเคราะห์กันว่า ในอนาคตการเสริมสร้างพลังอำนาจในกลุ่มนักเรียนนี้ จะถูกลดพลังอำนาจลงหรือไม่ Anderson (1996, อ้างใน คุษฎี เจริญสุข และคณะ, 2538) ได้กล่าวว่าการที่บุคคลจะถูกลดพลังอำนาจลง เกิดขึ้นได้ 3 กรณีคือ

1. การที่บุคคลยอมให้ผู้อื่นลดพลังของตน หมายถึง การที่บุคคลยอมให้ผู้อื่นเอาเปรียบหรือถือประโยชน์จากตน โดยบุคคลคิดว่าตนไม่สามารถทำอะไรได้ เนื่องจากผู้อื่นเป็นผู้ที่มีพลังอำนาจเหนือกว่าตน

2. การที่บุคคลลดพลังของตนเอง หมายถึง การที่บุคคลมีความเชื่อว่าตนไม่สามารถทำอะไรต่าง ๆ ได้ ซึ่งอาจเกิดจากการที่บุคคลไม่พยายามพัฒนาตนเอง หรือขาดความชัดเจนในเป้าหมายของตนเอง นอกจากนี้ อาจเกิดจากการกระทำตามอย่างที่มีผู้ทำตามๆ กันมา หรือทำตามที่ผู้อื่นบอกให้ทำ แทนที่จะกระทำตามการตัดสินใจของตนเอง

3. การที่บุคคลถูกลดพลังโดยระบบหรือโดยผู้อื่น เนื่องจากระบบหรือผู้อื่นไม่ต้องการให้บุคคลมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงหรือตั้งคำถามต่อสิ่งต่างๆ

ทั้ง 3 กรณี สามารถเกิดขึ้นได้ในโรงเรียนโตตศึกษาฯ ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่สามารถทำนายได้ว่าในอนาคตจะเป็นอย่างไร เพราะสถานการณ์ในโรงเรียนมีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา จะต้องติดตามต่อไปว่า เมื่อถึงวันนั้นแล้วอะไรจะเกิดขึ้น

ภาพรวมของโครงการในมิติการศึกษา

A child educated only at school is an uneducated child. เป็นคำกล่าวของ George Santayana (อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทวนิช, 2542) ที่ต้องการเตือนสติว่าเด็กจะได้รับการศึกษาที่สมบูรณ์ จะต้องไม่ฝากความหวังทั้งหมดไว้ที่โรงเรียนเท่านั้น ในความเป็นจริงแล้ว ครอบครัวหรือชุมชน ล้วนแล้วแต่มีบทบาทในการให้การศึกษาแก่เด็กได้ทั้งสิ้น การดำเนินโครงการในกลุ่มผู้ปกครองทางการได้ขึ้นครั้งนี้ แม้ว่าผู้วิจัยจะไม่สามารถแสวงหาการมีส่วนร่วมในส่วนของผู้ปกครองได้ แต่ก็มีความพยายามในการสนับสนุนให้นักเรียนได้มีประสบการณ์ชีวิต ที่นอกเหนือจากการเรียนในห้องเรียนภายใต้รูปแบบของโครงการศึกษานอกระบบ หากพิจารณาตามข้อเสนอของ ก่อ

สวัสดิพาณิชย์ (2529) ที่กล่าวถึงรูปแบบของโครงการการศึกษาอกระบบ ที่มีลักษณะต่าง ๆ พอจะสรุปได้ว่า

1. หลักสูตรมีความยืดหยุ่น เช่น ผู้วิจัยเปิดโอกาสให้นักเรียนได้ตัดสินใจ และวางแผนปฏิบัติงานตามกำลังความสามารถและความต้องการของกลุ่ม โดยที่ไม่มีการกำหนดตายตัวว่าจะต้องทำให้ได้ถึงเกณฑ์ไหน ผลจากความยืดหยุ่นของโครงการ ช่วยทำให้นักเรียนดำเนินโครงการอย่างสนุกสนานมากขึ้น

2. ไม่จำกัดเรื่องเวลา โครงการนี้โดยผิวเผินแล้ว อาจจะมีเงื่อนไขเรื่องเวลาเข้ามาเกี่ยวข้องพอสมควรแต่ก็จะเป็นเฉพาะช่วงที่มีความเกี่ยวข้องกับคณะผู้วิจัยเท่านั้น ในส่วนที่นักเรียนเป็นผู้ดำเนินโครงการเอง เงื่อนไขเรื่องเวลาจะปล่อยไว้หลวม ๆ ตามความพร้อมของนักเรียนเอง ซึ่งในท้ายที่สุดนักเรียนก็สามารถไปถึงเป้าหมายที่วางไว้ได้ด้วยตัวของตัวเอง

3. เรียนแบบไม่เป็นพิธีการ โครงการนี้ไม่เน้นเรื่องการสอนหนังสือแต่จะเน้นเรื่องการเรียนรู้ร่วมกันของนักเรียน เปิดโอกาสให้นักเรียนได้เรียนรู้กับประสบการณ์ใหม่ ๆ ทั้งในและนอกโรงเรียน โดยการเรียนรู้จากของจริงบ้าง เรียนรู้จากการปฏิบัติบ้าง เช่น การจัดกิจกรรมรณรงค์การดูแลสุขภาพช่องปาก โดยนักเรียนจัดกันเอง การได้ออกไปสังเกตการณ์การเตรียมงานนิทรรศการ ฟันสวย ยิ้มใส ของนักศึกษาคณะทันตแพทยศาสตร์ เป็นต้น

4. ทุกคนสอนกันได้ หมายถึง ทุกคนมีส่วนร่วมในโครงการ ในบางขณะจะเป็นผู้เรียน ในบางขณะก็กลายเป็นผู้สอน สลับสับเปลี่ยนกันไป เป็นการเปิดใจพร้อมที่จะเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในโครงการที่ผู้วิจัยได้ดำเนินงานไปก็จะมีลักษณะเช่นเดียวกัน อาทิเช่น ในครั้งที่นักเรียนวางแผนการจัดงานวันเด็ก คณะผู้วิจัยก็กลายเป็นผู้ที่คอยสังเกตการณ์ว่า กลุ่มนักเรียนจะทำอะไร มีวิธีการดำเนินงานอย่างไร มีการจัดวางกำลังคนในการจัดงานอย่างไร สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้คณะผู้วิจัยไม่สามารถไปชี้แนะอะไรได้มาก เพราะนักเรียนจะเข้าใจกันเองมากที่สุด ในลักษณะนี้ก็เสมือนกับว่าผู้วิจัยกำลังเรียนรู้ประสบการณ์จากนักเรียน หรือนักเรียนกำลังสอนผู้วิจัยอยู่นั่นเอง นอกเหนือจากนี้นักเรียนยังสามารถสอนกันเองได้อีกด้วย

โดยนัยที่ผู้วิจัยใช้คำว่า “สอน” ดังกล่าวนั้น จึงไม่ใช่การสอนหนังสือตามธรรมเนียมปฏิบัติที่เข้าใจกันทั่วไป ว่าต้องมีครูไปยืนพูดอยู่หน้าห้อง นักเรียนทำหน้าที่ฟัง เพราะการสอนแบบดังกล่าวเป็นวิธีหนึ่งเท่านั้นที่อาจจะช่วยให้เด็กได้เรียนรู้ แต่ยังมีช่องทางอื่น ๆ อีกที่มนุษย์สามารถเรียนรู้ได้เช่น การจัดประสบการณ์ให้เด็กได้ลงมือทำ การได้สัมผัสของจริง การเลียนแบบผู้อื่น การเล่น ฯลฯ (อุทัย ดุลยเกษม , 2542) ดังนั้นในแง่การมีส่วนร่วมของนักเรียนในการดูแลสุขภาพช่องปาก

จึงไม่สามารถใช้วิธีการสอนกันได้ ทางที่ควรเป็นในอนาคตก็คือ ผู้บริหารของโรงเรียนร่วมสร้างบรรยากาศของการมีส่วนร่วมโดยปรับทิศทางการจัดการศึกษาให้กับนักเรียน เช่น การให้นักเรียนเป็นศูนย์กลางในการเรียน หรือแม้แต่การจัดการเรียนรู้ชนิดที่เรียกว่า service-learning หมายถึง กระบวนการเรียนรู้ที่ช่วยให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์ด้วย หรือเรียนรู้ผ่านการให้บริการ (อุทัย ดุลยเกษม , อ้างแล้ว) การปรับทิศทางการจัดการศึกษาใหม่นี้ พึงระลึกถึงคำกล่าวของ ไอวาน อิลลิตซ์ (อ้างใน สันต์ สิงห์ภักดี, 2537) ที่กล่าวว่า โรงเรียนช่วยสร้างงานให้กับครูในโรงเรียน โดยไม่ได้สนใจว่าเด็กจะได้เรียนรู้อะไรจากครูหรือไม่ การจัดรูปแบบการเรียนรู้แบบใหม่จำเป็นต้องอาศัยการรับฟังความคิดเห็นของผู้เรียนมากขึ้น แล้วค่อย ๆ ใช้การพูดคุยกระตุ้นให้นักเรียน ได้เรียนรู้ผ่านกระบวนการคิดที่ซับซ้อน มองเห็นถึงผลกระทบต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ ในโครงการนี้ภายหลังจากที่กลุ่มนักเรียนได้จัดกิจกรรมงานวันเด็กเสร็จแล้ว ผู้วิจัยได้ยื่นข้อเสนอที่จะพานักเรียนไปเที่ยวคอกอินทนนท์ เพื่อเป็นรางวัลแห่งความเพียรพยายามในการจัดงาน กลุ่มนักเรียนก็แสดงความตั้งใจที่จะได้ไปเที่ยว แต่ภายหลังจากนั้นไม่กี่วัน ผู้วิจัยทราบมาว่าทางโรงเรียนเริ่มเข้มงวดต่อความปลอดภัยของนักเรียนมากขึ้น นักเรียนที่จะออกนอกรั้วโรงเรียน ก็ต้องมีผู้ปกครองมาขออนุญาตด้วย แม้ก่อนหน้านี้ก็มีระเบียบปฏิบัติเช่นนี้ แต่ก็ไม่ถึงกับเข้มงวดมาก แต่เนื่องจากระยะหลังเริ่มมีคนภายนอกเข้าไปทำกิจกรรมภายในโรงเรียนมากขึ้น ผู้วิจัยคิดว่าอาจส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมบางอย่างของนักเรียน ซึ่งไม่เป็นที่พึงประสงค์ของโรงเรียนมากนัก จึงเข้มงวดต่อการเข้า – ออกของนักเรียน ซึ่งหมายรวมถึงการเข้า – ออก ของบุคคลภายนอกด้วย ผู้วิจัยได้ปรึกษาหารือกับครูยุพินแล้วสรุปว่า คงจะต้องระงับรายการนี้ไปก่อน โดยครูยุพินอาสาไปทำความเข้าใจกับนักเรียน ในช่วงแรกนักเรียนก็ไม่ยอมรับผิดชอบต่อผลเรื่องความปลอดภัยในการเดินทางที่เสี่ยงต่อการเกิดอุบัติเหตุ นักเรียนบางคนอาสาว่าจะไปคุยกับผู้อำนวยความสะดวก เพื่อขออนุญาตไปเที่ยวคอกอินทนนท์ หากไม่มีครูรับที่จะเดินทางร่วมไปด้วยเพื่อดูแลความปลอดภัยของนักเรียน นักเรียนก็จะขอให้คณะผู้วิจัยช่วยดูแลแทนให้ก็ได้ ครูยุพินจึงชี้แจงให้นักเรียนเข้าใจว่า คณะผู้วิจัยเข้ามาทำอะไรในโรงเรียน คงไม่เป็นการดีนักหากจะต้องดึงคณะผู้วิจัยให้รับผิดชอบแทน หากมีอะไรเกิดขึ้นจริง ๆ ทุกคนก็คงเสียใจ ในท้ายที่สุด เมื่อครูยุพินอธิบายถึงผลกระทบต่าง ๆ ที่อาจเกิดขึ้นให้นักเรียนฟัง นักเรียนก็ยอมรับฟังเหตุผล และขอมุติการไปขออนุญาตผู้อำนวยความสะดวก สิ่งเหล่านี้ไม่สามารถที่ไป “สอน” นักเรียนในห้องเรียนได้ นักเรียนต้องมาเรียนรู้จากนอกห้องเรียน หรือเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตจริง ๆ

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2541) กล่าวถึงการเรียนรู้ของผู้เรียนว่า จะเรียกว่าเกิดการเรียนรู้ได้นั้น ต้องประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. รู้ต้นสายปลายเหตุหรือที่มาที่ไปของเรื่องที่ตนเรียน ไม่ใช่การเรียนรู้เป็นเรื่อง ๆ เพื่อให้ “ทำเป็น” เพียงอย่างเดียว
2. วิเคราะห์และสังเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ เป็น
3. ประยุกต์หรือปรับเปลี่ยนได้
4. รู้ว่าจะเอาข้อมูลใหม่ไปวางไว้ตรงไหนในความรู้ของตนทั้งระบบ จึงทำให้รู้ว่ายังขาดข้อมูลที่ส่วนไหน เพื่อจะได้ไปค้นหาได้ถูก

เหตุการณ์ที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งที่พอจะชี้ให้เห็นว่า นักเรียนน่าจะเกิดการเรียนรู้ถึงการคิดที่สลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น เพราะทุกคนอยู่ร่วมในเหตุการณ์มาโดยตลอดจึงรู้ที่มาที่ไปของเรื่องราวทั้งหมด และได้มีการยกเหตุผลพูดคุยกับครูยุพินแล้วเกิดการคิดวิเคราะห์และสังเคราะห์ประเด็นต่างๆ จนเกิดความเข้าใจกันทั้ง 2 ฝ่าย อาจเป็นไปได้ว่าในอนาคตเมื่อเกิดเหตุการณ์ทำนองนี้อีกนักเรียนจะสามารถรู้พื้นประสบการณ์เก่ามาปรับใช้แก้ไขปัญหาใหม่ได้ดียิ่งขึ้น ไออาน อิลลิซ (อ้างแล้ว) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้ว่า เป็นกิจกรรมที่มนุษย์ไม่ต้องให้ผู้อื่นมาจัดการให้แก่ตนมากนัก คนส่วนใหญ่เรียนรู้ได้ดีด้วยการ “อยู่กับสิ่งที่อยากรู้” ดังนั้นการที่นักเรียนกระตือรือร้นในการจัดกิจกรรม รวมทั้งการเตรียมตัวไปเที่ยวแต่ก็ถูกยกเลิกไป จนต้องมีการเจรจาทำความเข้าใจกัน ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่นักเรียนอยากรู้ อยากรอง การได้อยู่กับที่อยากรู้ / ชอบ จึงน่าจะช่วยให้แก่นักเรียนเกิดการเรียนรู้ได้ดีขึ้น นอกจากนั้นแล้วการเรียนรู้ที่ดีจะต้องสัมพันธ์กับการคิดเป็นด้วย ดังที่ ซูเกียรติ ลีสุวรรณ (2534) กล่าวว่า การที่บุคคลจะเป็นคน “คิดเป็น” นั้น จะต้องมีความสมดุลของสามส่วนต่อไปนี้คือ ความเข้าใจตนเอง เข้าใจสิ่งแวดล้อม และเข้าใจข้อมูลทางวิชาการ จะต้องไม่มีส่วนหนึ่งส่วนใดมากเกินไป เพราะจะทำให้เสียสมดุลได้ ดังนั้นตามแนวคิดนี้การคิดเป็นจึงไม่ได้หมายความว่าบุคคลต้องมีสติปัญญาเฉียบแหลมกว่าคนธรรมดา แต่ประสบการณ์ชีวิตและความเจนจัดต่อโลกจะเป็นส่วนช่วยในการวิเคราะห์ตนเอง ส่วนการวิเคราะห์สถานการณ์รอบข้างจะสนับสนุนให้บุคคลเป็นคนคิดเป็นได้มาก ผู้วิจัยก็ได้แต่คาดหวังว่าโครงการที่ได้ดำเนินไปทั้งหมดน่าจะมีส่วนช่วยให้นักเรียนกลายเป็นคน “คิดเป็น” ได้บ้าง อย่างน้อยก็เป็นการให้การศึกษาแก่นักเรียนในสิ่งที่เกี่ยวกับชีวิตจริง ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2542) ได้กล่าวถึงในประเด็นนี้ว่า ทำอย่างไรเด็ก ๆ จึงจะได้รับการศึกษาที่ไม่ทำให้เขากลายเป็นคนด้อยการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาที่เกี่ยวกับชีวิตจริง ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งในการวิเคราะห์การเรียนรู้ และการคิดเป็นของกลุ่มนักเรียนคือการรู้จักตั้งคำถาม ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 5 ตอนที่อบรมผู้นำช่วงที่ 2 ที่มีการแนะนำเกี่ยวกับการเลือกรับประทานอาหารที่ไม่เสี่ยงต่อการเกิดพิษณุ แล้วนักเรียนได้ถามว่าผลไม้ที่โรยน้ำตาลอาจทำให้เสี่ยงต่อการเกิดพิษณุหรือไม่ ผลไม้ที่

มีรสเปรี้ยวเสี่ยงต่อการทำให้เกิดฟันผุหรือไม่เพราะจะมีกรดซึ่งกัดกร่อนฟันได้ ฯลฯ ลักษณะของคำถามบ่งบอกถึงการทำให้นักเรียนได้ผ่านกระบวนการคิดอย่างลึกซึ้งพอสมควรจนได้คำถามที่ดี ๆ ออกมา

อุทัย ดุลยเกษม (อ้างแล้ว) คัดลอกคำกล่าวของต่างประเทศมาว่า

We know whether he/she is clever or not by his/her answers.

We know whether he/she is wise or not by his/her questions.

หากคำว่า wise ในที่นี้ครอบคลุมถึงการคิดเป็นด้วยแล้ว กลุ่มนักเรียนกลุ่มนี้ก็มีหลายคนที่คิดเป็น และเกิดการเรียนรู้ในหลาย ๆ เรื่อง โดยประเมินจากคำถามที่นักเรียนถามมานั่นเอง

โครงการทั้งหมดที่ผู้วิจัยได้รายงานไว้นี้ จึงอยู่บนพื้นฐานแนวคิดการจัดโครงการการศึกษา นอกระบบ ผู้วิจัยไม่ได้มีเจตนามุ่งสอนให้นักเรียนรู้เพียงเท่านั้น แต่มุ่งพัฒนาให้นักเรียนมีความสามารถในการแก้ปัญหา เพราะการศึกษานอกระบบมีสมมติฐานว่า ผู้เรียนมิได้โง่อย่างที่เราคิด ผู้เรียนอาจรู้แล้วเพียงแต่เอาไปใช้ไม่ได้เท่านั้น (สุนทร สุนันท์ชัย, 2529) โครงการนี้จึงเปิดโอกาสให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมได้แสดงถึงศักยภาพอย่างเต็มที่ โดยพยายามหลีกเลี่ยงการทำให้นักเรียนสูญเสียความมั่นใจ เพราะปฏิบัติการใดก็ตามซึ่งลดการแสดงออกของประชาชนในการตัดสินใจ ในเรื่องอันเป็นกิจการของตนเองหรือการดำเนินชีวิตของตนเอง ไม่อาจถือได้ว่าเป็นการพัฒนา (จูเลียส เนียเรเร, อ้างในสุนทร สุนันท์ชัย, 2529) และตามความหมายที่สุนทร สุนันท์ชัย กล่าวถึงปรัชญาการศึกษาว่าเป็นอย่างเดียวกันกับปรัชญาการพัฒนา ปรัชญาการศึกษานอกโรงเรียนจึงควรเป็นปรัชญาที่สอดคล้องกับหลักการของการพัฒนา นั่นคือปรัชญาการพัฒนามนุษย์และสังคมนั่นเอง โครงการนี้ก็มีเจตนาที่ไม่ต่างไปจากข้อเสนอดังกล่าวแต่อย่างใด

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะบางประการ อันอาจจะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานในอนาคต ทั้งในโรงเรียนโสตศึกษาอนุสารสุนทร หรือโรงเรียนโสตศึกษาแห่งอื่นๆ ก็ตาม ดังนี้

1. ในการทำงานแบบมีส่วนร่วมนั้น ไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นจากประเด็นด้านสุขภาพช่องปาก หากเสียงได้ควรเสียงด้วยซ้ำ เพราะประเด็นด้านทันตสุขภาพ ทำให้คนอื่นเข้ามามีส่วนร่วมได้ยากมาก ทางที่ดีควรเริ่มที่ประเด็นอื่นก่อน เพื่อเตรียมความพร้อมของบุคคลากรให้คุ้นเคยกับการทำงานอย่างมีส่วนร่วมก่อน แล้วค่อยหาช่องทางย้อนกลับมาสู่ประเด็นทันตสุขภาพ

2. ควรจะต้องศึกษาการเมืองภายในโรงเรียนให้ลึกซึ้งพอสมควร เพราะเราในฐานะของคนนอกพร้อมที่จะพลาดไปอยู่กับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้โดยไม่รู้ตัว และจะทำให้การแสวงหาความร่วมมือจากคนอื่น เป็นไปด้วยความยากลำบาก

3. การคัดเลือกนักเรียนที่มาเป็นผู้นำ ควรจะเปิดโอกาสให้นักเรียนได้สมัครใจด้วย ไม่ควรเป็นลักษณะที่เราเป็นฝ่ายคัดเลือกฝ่ายเดียว เพราะถ้านักเรียนมาโดยไม่มีใจมาด้วยก็เปล่าประโยชน์

4. ควรคิดให้มากในกรณีที่ต้องสร้างการรับรู้ให้กับนักเรียน เพราะต้องหาวิธีที่ง่าย และมีความหมาย เพื่อเจาะช่องทางเข้าสู่ให้นักเรียนให้ได้มากที่สุด

5. ครูยังเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญอยู่สูงภายในโรงเรียน ดังนั้น ควรจะต้องค้นหา key persons ในส่วนของครูให้มากขึ้นนอกเหนือจากครูอนามัย และเมื่อได้ครูมาเป็น key person เพิ่มขึ้นแล้ว ก็ต้องไม่ลืมว่าครูควรจะต้องได้รับผลประโยชน์อะไรด้วยเช่นกัน

6. งานที่ควรจะต้องติดตาม / ทำในอนาคต

6.1 สร้างความรู้สึกร่วมของการมีพลังอำนาจในตัวบุคคล โดยการเพิ่มความสามารถในตัวบุคคลและเพิ่มความสำนึกในเรื่องกลุ่มให้แก่นักเรียน

6.2 เสริมสร้างพลังอำนาจของกลุ่มนักเรียนให้ชัดเจนขึ้น

6.3 สร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมภายในโรงเรียน ให้เอื้อต่อการมีสุขภาพช่องปากที่ดี เช่น มีที่แปรงฟันอย่างพอเพียง มีการลดการขายขนมหวาน

6.4 เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ลงฝึกการวางแผนงานในระยะยาว เช่น วางแผนรณรงค์การดูแลสุขภาพช่องปากภายใต้ระยะเวลา 1 ปี

7. คนเราสามารถอยู่ร่วมกันในโลกใบนี้ได้ แม้ว่าจะต่างภาษา กัน ความสำคัญอยู่ที่ความรู้สึกร่วมเอื้ออารีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันมากกว่า